

W. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

34
No. Rel.
Ser. 424a

Title: Nimalta Zittana
Shikha

PH-5

निरुक्त उत्तर षट्कः

424
a

:	Nirukta	Uttara	Shatka	:	Title
:	:	:	:	:	Author
:	:	:	:	:	Editor
:	:	:	:	:	Year, Vols.
:	:	:	:	:	Publisher
:	:	:	:	:	Remarks
424	a	:	:	:	:

अथनिरुक्तउत्तरषट्कप्रारंभः

नै. ३. १
१

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ओम् ॥ अथातो देवतं दद्यान्निनामानि
प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा
यत्कामक्रूरिष्यं स्याद्देवतायामार्थं पत्यमिच्छंस्तुतिं प्रयुंक्ते तद्देवतः
समं त्रो भवति तास्त्रिविधाः क्रूचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्या
त्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथम
पुरुषैश्चरव्यातस्य ॥ १ ॥ इन्द्रो दिव इन्द्र इन्द्रोऽथि च्या इन्द्र मिद्राथि
नो हृदि इन्द्रेणैते तत्सर्वो विषाणा इन्द्राय साम गायते नैन्द्रादृते पवते
धाम किंच नैन्द्रस्य नुवीर्याणि प्रवोचमिन्द्रे कामा अयं स तेत्यथ प्रत्यक्ष
कृतान्मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना त्वमिन्द्रबलादधि

१

विन इन्द्रमधोजही सथापि प्रत्यक्षकृतास्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि
स्तोतव्यानि माचिदन्यद्विशंसतं कण्वा अभिप्रगायतो पप्रेत कुशिका
श्चेतयध्वमित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्व
नाम्ना यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठैलवसूक्तं वागां ऋणीयमिति ॥ २ ॥
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मंत्राः ऋषिषा अल्पश आध्यात्मिका
अथापि स्तुतिरेव भवति नारीर्वा इन्द्रस्य नुवीर्याणि प्रवोचमिति
यथैतस्मिंस्तूक्तेऽप्याशीरे वनस्तुतिः सचक्षा अहमक्षीभ्यां ऋ
यासं सुवचां मुखेन सुश्रुत्कणाभ्यां भूयासमिति तदेतद्ब्रह्ममाध्व
र्यवे याज्ञेयुचमंत्रेष्वपि शपथाभिशापौ ॥ अद्यामुरीययदिया

नै. ३. ९

२

तुधानो अस्मि ॥ अधासवीरैर्दशभिर्वियूया इत्यथापिकस्य चिद्भान
स्याचिरव्यासा ॥ नमृत्युरासीदमृतं न तर्हि ॥ तम आसीत्तमसा गूळ
मग्रे ॥ अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् ॥ स देवो अद्य प्रपत
दनादृत ॥ न विजानामि यदि वेदमस्मीत्यथापि निंदा प्रशंसे ॥
केवलाद्यो भवति केवलादी ॥ भोजस्येदं पुष्करिणी वेत्रमेत्येवमक्ष
सूक्ते द्यूत निंदा च कृषि प्रशंसा चैव मुञ्चा वचैरभिप्रायै र्षीणां मि
त्रदृष्ट्यो भवन्ति ॥ ३ ॥ तद्येनादिष्ट देवता मंत्रास्तेषु देवतोपपरी
क्षाय देवतः स यज्ञो वा यज्ञांगं वा तद्देवता भवंत्यथान्यत्र यज्ञाजापत्या २
इति याज्ञिकानां राशं सा इति नैरुक्ता अपि वासा काम देवता स्यात्प्रा

यो देवता वास्ति ह्याचारो बद्धलं लोके देवदेवत्यं मतिथि देवत्यं पितृ देव
त्यं याज्ञ देवतो मंत्र इत्यपि ह्यदेवता देवता बल्लयं ते यथाश्व प्रफटतीन्यो
षधि पर्यंतान्यथाप्यष्टौ द्वंद्वानि स न मन्येता गंतूनि वार्थं देवतानां प्र
त्यक्षदृश्यमेतद्भवति माहाभाग्या देवताया एक आत्मा बद्धा स्त
यत एक स्यात्मनो न्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंत्यपि च सत्वानां प्रकृति भू
मभि र्षयः स्तवंतीत्याहुः प्रकृतिसार्वनामन्यच्चितरेतरजन्मानो
भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो
भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मे षव आत्मा सर्व देवस्य देवस्य ४
तिस्त्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवी स्थानो वायुर्वेदो वांतरिक्ष

नि. ३. १

३

स्थानः सूर्येद्युःस्थानस्तासां माहाभाग्यादिकैकस्या अपि बहूनि नामधेया
निभवंत्यपि वाकर्मपृथक् क्वाद्यथा होता ध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्येकस्य सतो
पि वा पृथगेव स्युः ॥ अथ गिधस्तुतयो भवंति तथा मिधानानियथो एत
त्कर्मपृथक् क्वादिति बहवोपि विभज्य कर्मणि कुर्युस्तत्र सस्थानेकत्वं सं
भोगैकत्वं चोपेक्षितं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानेक
त्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सं
भोगोऽग्निना चेत रस्य लोकस्य तत्रैतं नृराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥ अथाकार
चिंतनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्ब्रह्मस्तुतयो भवंति तथा
मिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयन्ते ॥ सधा तद्विदुः स्थविरस्य

३

बाह्वयत्संगभ्यामघवन्काशिरिते ॥ अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ॥
आद्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्रयाहि ॥ कल्याणीर्जीयास्तरणंगदेते ॥ अथापि
पौरुषविधिकैः कर्मभिः ॥ अद्दीदिंद्रपि बचप्रस्थितस्याश्रुत्कर्णश्रुधीह
व ॥ अपुरुषविधा स्युरित्यपरमपितु यद्दृश्यते ॥ ६ ॥ अपुरुषविधं तद्य
थाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चंद्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्ब्रह्मस्तुत
यो भवंतीत्यचेतनान्यप्येवंस्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यंतानियथो
एतौ पुरुषविधिकैरंगैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्कंदंति हरिते
भिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतस्योषैरुविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्ये
तदपितादृशमिव सुखं रथं युयुजे सिंधु रश्मि नमिति नदीस्तुतिर्यथो एतस्यो

नि. ३. ९

४

रुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपितादृशमेव होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति
ग्रावस्तुतिरेवापि बोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मा
न एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चारव्या न समर्थः ॥ ७ ॥ तिस्र एव दे
वता इत्थं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्ती
न्ययं लोकः प्रातः सवनं वसंतो गायत्री विरुस्तोमो रथं तरं सामये च देव
गणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने गायत्री पृथिवी केति स्त्रियोथास्य कर्मव
हनं च हविषामावाहनं च देवतानां यच्च किंचिद्दार्ष्टि विषयिकं मेव तदथा
स्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्यः क्रतव आग्नावैश्वर्यं हविर्न त्व
क संस्तविकी दशतयीषु विद्यतेऽथाप्याग्नापौ हविर्न तु संस्तवस्तत्रै

मधिक

४

तां विभक्तिस्तुतिमृचमुदाहरंति ॥ ८ ॥ पूषा त्वेत्प्रव्यावयतुं प्रविद्धा
न नष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ॥ स त्वैतेभ्यः परिददत्सितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः
सुविदत्रियेभ्यः ॥ पूषा त्वेत्प्रव्यावयतुं विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा
इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वैतेभ्यः परिददत्सितृभ्य
इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्नि
रुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्यपरं ॥ अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥ सु
विदत्रं धनं भवति विंदते वै कोपसर्गाद्ददाते वा स्याद्वापसर्गात् ॥ ९ ॥
अथैतानां इभक्तीन्यंतरिक्षलोकोमाध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्यं च
दशस्तोमो ह त्सामये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रि

नि. ३. ९

५

योथास्यकर्मरसानुप्रदानं वत्रवधोयाचकाचवलकतिरिंद्रकर्मैवतद
थास्यसंस्तविकादेवाग्निः सोमोवरुणः पूषाबृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः
पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापिभिन्नोवरुणेन संस्तव्यते पूषारुदेण च सो
मोग्निना च पूषावातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥ अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसो
लोकस्तृतीयसवनं वर्षाजगतीसप्तदशस्तोमो वैरूपं सामं ये च देवग
णाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याचस्त्रिंथास्यकर्मरसादानं रश्मिभि
श्चरसाधारणं यच्च किंचित्स्रवल्हितमादित्यकर्मैवत चंद्रमसावायु
नासंवत्सरेणेति संस्तव एते धेवस्थानव्यहृष्टतुल्यदः स्तोमः पृष्ठस्यभ
क्तिशेषमनुकल्पयति शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथि

५

व्यायतनानि हेमंतः पंक्तिस्त्रिंशवस्तोमः शाकुरं सामं त्यंतरिक्षायतनानि शि
शिरोतिष्ठंदास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ॥ ११ ॥ मंत्राम
ननाच्छंदांसि छादनीस्तोमस्तवनाद्यजुर्यजतेः सामसंमितमृचास्यतेर्वर्चा
समं मे न इति नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणस्त्रिगभनावाविपरीता
गायतो मुखौदपतदिति च ब्राह्मणमुष्टिगुत्नात्ता भवति स्निह्यते वीस्या
त्कांतिकर्मण उष्ट्रीषिणी वेत्योपमिकमुष्णीषं स्नायतेः ककुप ककुभिनी
भवति ककुप च कुञ्जकुञ्जतेर्वीजतेर्वीनुष्टुबनुशेभना जायत्री मेव त्रिप
दां सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभवतीति च ब्राह्मणं बृहती परिबर्हणा सक्तिः
पंचपदा त्रिष्टुप्स्तोमसुत्तरपदाका तु त्रितास्यातीर्णतमं चंदस्त्रिद्वजस्त

नि. ३. १६ स्यस्तोभनीतिवायत्रिरस्तोभत्तत्रिष्टुभंस्त्रिष्टुप्रत्तमिति विज्ञायते ॥ १२ ॥
 जगतीगततमं छंदो जलचरगतिर्वाजलाल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणं वि
 राड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराध
 नादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरापि पीलिकमध्ये यौपमिकं पिपीलिका
 पेलतेर्गतिकर्मण इतीमा देवता अनुक्रांताः सूक्तभाजो हविर्भाजं क्रगभा
 जश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजो थोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयती
 द्रायवृत्रघ्न इन्द्राय वृत्रतुर इन्द्रायां होमुच इति तान्यप्येके समामनंति भूयां
 सितुसमाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानं भूतं स्यात्साधान्यस्तु तत्समामनंति भूयां
 कर्मभिर्षधिर्देवतास्तौति वृत्रहा पुरंदर इति तान्यप्येके समामनंति भूयांसि

तुसमाम्नानाद्वा जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बु
 भुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥ अ
 थातोनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानः स्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्माद
 ग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयते गंनयति संनममानो क्रोपनो भवतीति स्थैला
 छीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणि रि
 तादक्ताद्गंधाद्धानीत्सिखत्वे ते रकारमादत्ते गकारमनत्तेर्वा दहते र्वानीः पर
 स्तस्येषा भवति ॥ १४ ॥ अग्निमीके पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ॥ होतारं र
 त्नुधातमं ॥ अग्निमीके गिन्या चामीकिरध्येषणा कर्मो हजा कर्मावापुरो
 हितो व्याख्यातो यज्ञं देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा बुस्थनो भवतीति वा

नि. ३. ९
७

यो देवः सा देवता होतारं क्रातारं जुहोते हेति त्वोर्णवाभोरत्नधातमं रम
णीयानां धनानां दातृ तमंतस्यैषा परा भवति ॥ १५ ॥ अग्निः पूर्वे ऋषि
र्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत ॥ स देवा इं एह वक्षति ॥ अग्निर्यः पूर्वे ऋषिभि
रीकृतव्यो वंदितव्योऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स नम
न्येताय मेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः
॥ १६ ॥ अभिजवंत समने वयोषाः कल्याण्यः १ स्मर्यमाना सो अग्निं
॥ घृतस्य धाराः समिधो न संतुता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ अभिनवं
त समनस इव योषाः समनं समननाद्वा संमाननाद्वा कल्याण्यः स्मर्यमाना
सो अग्निमित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो न संतनसति

७

राप्नोति कर्मावानमतिकर्मावा ॥ ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ हर्यतिः प्रेक्षा
कर्मा विहर्यतीति समुद्राद्दूर्भिर्मधुमा उदारदिर्यादित्यमुक्तं मन्यते समुद्रा
ध्ये घोड्य उदेतीति ब्राह्मणमथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति त
स्यात्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमादुरथो दि
व्यः ससुपणो गुरुत्मान् ॥ एकं स द्विषा वद्धुधा वदं त्यग्निं यमं मातरिश्वा न
मादुः ॥ इममेवाग्निं महातमात्मानं मेकमात्मानं बद्धुधामेधा विनो वदं
तींद्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गुरुत्मतं दिव्यो दिवि जोगुरुत्मान् गणवान्
वात्सामिहातेति वायस्तस्मिन् भजते यस्मै हविर्निरुप्यते ॥ यमेव सोऽग्निर्न
पातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एते न नाम धेये न भजते ॥ १८ ॥ जातवेदाः कस्मा

नि. ३. ९
८

ज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जातेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातध
नोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जातःपशून्विंदतेतितज्जातवेदसोजा
तवेदस्त्वामितिब्राह्मणंतस्मात्सर्वानृतन्यशवोग्निमभिसर्पंतीतिचतस्ये
षाभवति ॥ १९ ॥ प्रनूनंजातवेदसुमश्वंहिनोतवाजिनं ॥ इदंनोबर्हिर्वा
सदे ॥ ग्रहिणुतजातवेदसंकर्मभिःसमश्नुवानमपिवोपमार्थस्यादश्वमि
वजातवेदसमितिदंनोबर्हिर्वासीदक्षितितदेतदेकमेवजातवेदसंगायत्रं
तच्चंदशतपीषुविद्यतेयत्तुकिंचिदाग्नेयंतज्जातवेदसानांस्थानेयुज्यते
सनमन्येतायमेवाग्निरित्यप्येतेउत्तरेज्योतिषाजातवेदसीउच्येतेततो
नुमध्यमः ॥ अभिप्रवंतसमनेवयोषाइतितत्पुरस्ताद्धारव्यातमथासा

वादित्यउडुत्यंजातवेदसमितितडपरिष्ठाद्धारव्यास्यामोयस्तस्तत्तंभज
तेयस्मैहविर्निरुप्यतेऽयमेवसोग्निर्जातवेदानिपातमेवैतेउत्तरेज्योतिषा
एतेननामधेयेनमजेते ॥ २० ॥ वैश्वानरःकरमाद्विश्वानरानयतिविश्व
एनंनरानयंतीतिवाऽपिवाविश्वानरएवस्यात्प्रत्युतःसर्वाणिभूतानि
तस्यवैश्वानरस्तस्येषाभवति ॥ २१ ॥ वैश्वानरस्यसमृतौस्यामराजा
हिकुंभुवनानामभिप्रीः ॥ इतोजातोविश्वमिदंविचष्टेवैश्वानरोयततेसूर्येण ॥ इतोजातःसर्वमिदमभिविपश्यतिवैश्वानरःसंयततेसूर्येणरा
जायःसर्वेषांभूतानामभिभ्रयणीयस्तस्यवयंवैश्वानरस्यकल्याण्यां
मतौस्यामेतितत्कोवैश्वानरोमध्यमइत्याचायविर्षकर्मणाह्येनंस्तौति ॥ २२ ॥

नि. ३. १

९

अनूमहिलं च षष्ठमस्य वचं यं पूरवो वच हणं सचंते ॥ वैश्वानरो दस्युमग्नि
जघ्नुवाऽअधूनो काष्ठा अवशं वरं भेत ॥ प्रब्रवीमितन्महत्वं माहाभा
ग्यं षष्ठमस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्यामनुष्या वच हणं मेघह
नं सचंते सेवंते वर्षकामादस्युर्दस्यतेः क्षयाथाऽपदस्यं त्यस्मिन्नसा
उपदासयतिकर्माणि तमग्निवैश्वानरो धनं वाधूनो दपः काष्ठा अ
ग्निनच्छं वरं मेघमथासावादित्य इति पूर्वयाज्ञिका एषां लोकानां रोहेण
सवनानां रोह आम्नातो रोहास्त्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनु कृतिं हो
ताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि नस्तोत्रि
यमादियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रं च म

९

रुतश्च ततोऽग्निमिह स्थानं मन्त्रैव स्तोत्रियं शंसत्यथापि वैश्वानरीयोद्वाद
शकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आ
दित्योऽग्निवैश्वानर इत्यथापि निवित्तसौर्यवैश्वानरी भवत्यायोद्यां भात्याष्ट
थिवीमित्येष हि द्यावापृथिव्यावाभासयत्यथापि च्छंदोमिकं सूक्तं सौर्य
वैश्वानरं भवति दिविष्टो अरोचते त्येष हि दिविष्टो अरोचते त्यथापि ह
विष्वांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवत्ययमेवाग्निवैश्वानर इति शाकपूणि
विश्वानरा विलप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरो यं यन्ताभ्यां जायते कथं न
यमेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्यतः शरणमभिहंति यावदनुपान्तो न
वति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकं धनः शरीरोपशमन उपादीयमान ए

नि. ३. १
१०

वायंसंपद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिरथादित्यादुदी चिप्रथमसमावृत्त
आदित्येकं संवामणिं वापरिमृज्य प्रतिस्वरेयत्र शुकगोमयमसंस्पर्शयं
धारयति तत्प्रदीप्यते सोयमेव संपद्यते याप्याह वैश्वानरो यतते सूर्येणेति
नच पुनरात्मनात्मानं संयतते न्येनैवान्यः संयततश्च इममादधात्यमुतोमु
थ्यरश्मयः प्रादुर्भवन्तीतो स्यात्विषस्तयोर्मासोः संसंगं दध्वैवमवक्ष्यदथया
न्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वासा वित्राणि वा सौर्याणि वा पौ
ष्णाणि वा वैष्णवानि वा वैश्वदेव्यानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा अभवि
ष्यन्नादित्यकर्मणा चैनमस्तौष्यन्ति त्वेक्षीत्यस्तमेषीति विपर्येषीत्यामे
ये धेवहि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति वहसी

१०

तिपचसीति दहसीति यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्य
ते ॥ समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहनिः ॥ भूमिं पर्जन्या जिन्वति दिवं जिन्वत्य
ग्नयः ॥ इति सानिगदव्याख्याता ॥ २३ ॥ कृष्णं नियानुं हरयः सप्तर्णा अ
पोवसाना दिवमुत्पतति ॥ त आर्ववृत्तं स दनादृत स्यादिद्वुतेन पृथिवी व्यु
द्यते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सप्तर्णा हरणा आदित्यरश्म
यस्ते यदामुतोर्वाचः पर्यावर्तते सहस्रानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोद
केन पृथिवी व्युद्यते घृतमित्युदकनाम जिघर्तेः सिंचतिकर्मणोऽथापि ब्राह्म
णं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिवरबलुवे भूत्वा वर्षति मरुतः
सृष्ट्वा वृष्टिं नयति यदा रबलुवा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्तते ॥ थव

नि. ३. ९
९९

र्षतीति यथो एतद्गोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद्भवति
यथो एतद्वैश्वानरीयोद्वादशकपालोभवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति
हि सौर्य एककपालः पंचकपालश्च यथो एतद्ब्राह्मणं भवतीति बद्धभक्ति
वादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्म
णो वैश्वानर इति यथो एतन्निवित्तसौर्यवैश्वानरीभवतीत्यस्यैव सा भवति
यो विद्मो मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विद्मो मानुषीभ्यो दीयते यथो एतच्छा
दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति जमदग्निमिराकृत इति
जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिद्धतो भवति यथो १९
एतद्विष्वांतीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ॥ २४ ॥

हविष्वांतं मुजरं स्वर्विदिदिविस्पृश्याकृतं जुष्टं मृगौ ॥ तस्य भर्मणे भुवना
यदेवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथंत ॥ हविं सानीयमजरं सूर्यो विदिदिविस्पृश्य र्थ
भिद्धतं जुष्टं मृगौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च तेभ्यः सर्वेभ्यः
कर्मभ्यो देवा इममग्निमंनेनापप्रथंताथाप्याह ॥ २५ ॥ अपामुपस्थेम
हिषा अग्रभणतु विशो राजानमुपतस्थुर्गमियं ॥ आहूतो अग्निमंभरद्वि
वस्वतो वैश्वानरं मातुरिष्वापरावतः ॥ अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यंतरि
क्षलोक आसीनामहांत इति वा गृह्णत माध्यमिका देवगणा विशा इवरा
जानमुपतस्थुर्गमियं मृगं तमिति वार्चनीयमिति वा पूजनीयमिति वा
हरद्यं हूतो देवानां विवस्वत आदित्यादिवस्वान्विवासनवान्प्रेरितवतः परा

नि. ३. १

१२

गताहोपि वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरि श्वानमाहर्तारमाह मातरिश्वावायुर्मा
तर्यतरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वाथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापा
दंस्तौति ॥ २६ ॥ मूर्धाभुवोर्भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्
मायामृतयुजित्यानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ मूर्धामृतमस्मि
न्धीयते मूर्धायः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्य
न्त्स एव प्रज्ञांतेतामन्यं ते यजित्यानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति
प्रजानन्त्स सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणस्तस्योत्तराभूयसे निर्वच
नाय ॥ २७ ॥ स्तोमेन हि दिवि देवा सोऽग्निमजीजनं छक्तिभीरो दसि प्रा ॥
तमू अकृण्वन्नेधाभुवेकं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ स्तोमेन यं हि दिवि दे

१२

वासोऽग्निमज नयं छक्तिभिः कर्मभिर्धावाद्यथिव्योरापूरणं तमकुर्व
न्नेधाभावाय यथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शकृर्णिर्यदस्य दिवित्तीयं तदसा
वादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्यस्तौत्येनमेतयादित्यीकृत्यस्तौति २८
यदेदेनमदधुर्युजित्या सोऽदिवि देवाः सूर्यमादितेयं ॥ यदा चरिच्छूमिथुना
वभूतामादित्वापश्यन्भुवनानि विश्वा ॥ यदेनमदधुर्युजित्याः सर्वे दिवि दे
वाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिच्छूमिथुनो प्रादुरभूतां सर्वदा सह
चारिणां बुधाश्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोति श्रयतिकर्माथु इति ना
मकरणं स्थकारो वानयतिः परो वनिर्वी समाश्रिता वन्योऽन्यं नयतो वनुतो वा
मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेवमेयं ता वन्योऽन्यं वनुत इति वाथैनमेतयाग्नी

नि. ५९
१३

कृत्यस्तौति ॥ २९ ॥ यत्रावदेते अवरोः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ विवेद ॥ आशे
कुरित्ति धुमादं सर्वा यो न क्षेत यज्ञं कइद विवेचत ॥ यत्र विवेदेते दैव्यो होतारो वयं
चाग्नि रसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याश क्रुवंति तत्सह मदं समाना
ख्याना सत्ति जस्ते पां यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्योतरा
भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥ यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपूज्यो ॥ वसते मा
तरि श्वः ॥ तावद्धात्युपयुज्जमा यन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ यावन्मा
त्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वाऽस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग
इहे वनिधे हीति यथा स्फुप्यः स्फुपतना एतारात्रयो वसते मातरि श्वं ज्योति
र्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमा गच्छन् ब्राह्मणो होताऽस्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन्तो

१३

म

तजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरो भवति देवसवितरे तं त्वावृणोते गिं होत्राय सह पित्रा
वैश्वानरेणेतीममेवाग्निं सवितारमाह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वापि
तरं यस्तु सत्तं भजते यस्यैह विनिर्ह्यते यमेव सोऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेव
ते उत्तरे ज्योतिषी एते न नामधेये न भजेते भजेते ॥ ३१ ॥ अथातो देवतामि
डा दिवः परोक्षकृतास्तद्योतिस्त्रोथाकारचिंतनमपुरुषविधं तत्तिस्व एव
देवता इत्युक्तं पूषा त्वायैतानी इभक्ती न्यथैतान्यादित्यभक्ती निमंत्रामना
ज्जगती गततमयातो नुक्रमिष्यामोऽग्निमीळे ग्निः पूर्वं भिरभिप्रवंते इमिं ज्ञात
वेदाः कस्मात्पुनर्न जातवेदसं वैश्वानरः कस्माद्वैश्वानरस्य प्रनूमा हित्व कृष्णं निया
नं हविष्यातमपामुपस्ते मूर्ध्ना भुवस्तोमिन हियदे देनं यत्रावदेते यावन्मात्र
मेकत्रिंशत् ॥ ॥ इति निरुक्ते उत्तर षट्के प्रथमोऽध्यायः ॥

नि. उ. २
१४

॥ॐ इविणोदाः कस्माद्द्वन्द्वविणमुच्यते यदेनदभिद्वन्द्वंति बलं वा इविणं यदे
नेनाभिद्वन्द्वंति तस्य दाता इविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥ इविणोदा इविणसो
यावहस्ता सो अध्वरे ॥ यज्ञेषु देवमीकते ॥ इविणोदायस्त्वं इविणस इति इ
विणसादिन इति वा इविणसानि न इति वा इविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा ॥
यज्ञेषु देवमीकते ॥ याचंति स्तुवंति वर्धयंति पूजयंतीति वा तत्क्रोदविणोदा इदं
इति क्रौष्टुकिः सबलधनयोर्दातृ तमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जातमुत
मन्य एनमिति चाह ॥ अथ पिबतु इविणोदस इत्यथ मेवाग्निर्इविणोदा इति वा
यो अश्मनोरंतरग्निं जजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्युत्तुयाजेषु इविणोद
साः प्रवादा भवंति तेषां पुनः पात्रस्येदं पानमिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तो

राम
१४

त्यथाप्याह इविणोदाः पिबतु इविणोदस इत्यथ मेवाग्निर्इविणोदा इति वा
कपूणि राग्नेयेष्वेव हि स्तुतेषु इविणोदसाः प्रवादा भवंति ॥ देवा अग्निं धारयं
इविणोदामित्यपि निगमो भवति यथो एतत्सबलधनयोर्दातृ तम इति सर्वा
स्तु देवतास्त्वैश्वर्यं विद्यते यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाह ॥ सय
मप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः
स्तु नुं सहसो यज्जं यथो एतदग्निं इविणोदसमाह त्विजोत्र इविणोदस उ
च्यंते हविषो दातास्ते चैनं जनयंति ॥ सषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि नि
गमो भवति यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येदं पानमिति भवतीति भक्तिमात्रं
तद्भवति यथा वा यथानीति सर्वेषां सोमपात्राणां यथो एतत्सोमपानेनैव स्तो

नि. ३. २
९५

तीत्यस्मिन्प्येतदुपपद्यते ॥ सोमं पिबमंदसानोगणश्चिभिरित्यपिनिगमो
भवति यथो एतद्विणोदाः पिबतुदाविणोदसइत्यस्यैवतद्वचति ॥ २ ॥
मेद्यंतुतेवक्त्रेयायेनिरीयसेरिषण्यन्वीक्यस्वावनस्पते ॥ आयूयाधृष्टो अ
भिगूर्यात्वंनेष्टास्मोमंदविणोदः पिबस्तुभिः ॥ मेद्यंतुतेवक्त्रेयावोढारोये
यास्यरिष्यन्ट्ठी भवायूयधृष्टो अभिगूर्यात्वंनेष्टीयास्त्रिभ्या द्विषोयाधि
षण्योधिषणाभवोधिषणावाग्धिषेदधात्यर्थे धीसादिनी ॥ वाधीसानि
नीतिवावनस्पतइत्येनमाहैषहिवनानांपातावापालयितावावनंवनोतेः
पिपतुभिः कालैः ॥ ३ ॥ अथातआप्रियआप्रियः कस्मादामोतेः प्रीणातेर्वा ९५
प्रीभिराप्रीणातीतिचब्राह्मणंतासामिधमः प्रथमागामीभवतीधमः समिध

नात्तस्यैषाभवति ॥ ४ ॥ समिद्धो अद्यमनुषोदुरोणेदेवोदेवान्यजसिजातवे
दः ॥ आचवहमित्रमहश्चिक्त्वात्तदूतः कविरसिप्रचेताः ॥ समिद्धो अद्यम
नुष्यस्यमनुष्यस्यगृहे देवोदेवान्यजसिजातवेद आचवहमित्रमहश्चि
क्त्वात्तदूतः कविरसिप्रचेताः प्रष्टुचेतायज्ञेधमइतिकात्यक्यो
ग्निरितिशाकपूणिस्तनूनपादाज्यंभवतिनपादित्यनंतरायाः प्रजायाना
मधेयं निर्णततमाभवतिगौरवतनूरुच्यतेतताअस्यांभोगास्तस्याः प
योजायतेपयसआज्यंजायतेग्निरितिशाकपूणि रापोवतन्वउच्यतेतता
अंतरिक्षेताभ्यओषधिवनस्पतयोजायंतओषधिवनस्पतिभ्यएषजा
यतेतस्यैषाभवति ॥ ५ ॥ तनूनपात्पृथस्तस्ययानान्मध्वासमंजन्त्स्वदया

नि. ३. २
९६

सुजिह्व ॥ मन्मनिधी भिरुतयुजमृधं देवत्राचकणुह्यध्वरं नः ॥ तनूनपात्य
थस्तस्ययानान्यस्तस्ययानान्मधुना समं जन्तुस्वदयकल्याणजिह्वमनना
निचनोधी भिर्यस्तंच समर्धय देवानो यस्तंगमय नराशंसो यस्तइतिकात्यक्यो
नरा अस्मिन्नासीनाः शंसं त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यै
षा भवति ॥ ६ ॥ नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषामयजुतस्य यज्ञैः ॥
ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदति देवा उभयानि हव्या ॥ नराशंसस्य महि
मानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियंधारयितारः
स्वदयंतु देवा उभयानि हवीषि सोमं चेत राणि चेति वातां वाणि चावापिका
निचेति वैष्णवेः स्तुतिकर्मण इंधते वास्तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ आजुह्वान

९६

ईज्यो बंधश्चाया ह्यग्नेव सुभिः सजोषाः ॥ त्वं देवानामसियद्गृहोता स एनान्यक्षीषि
तोयजीयान् ॥ आहूयमान ईकितव्यो वंदितव्यश्चाया ह्यग्नेव सुभिः सजोषणस्त्वं ह
देवानामसियद्गृहोता यद्गृह इति महतो नाम धेयं यातश्च हूतश्च भवति ॥ स एना
न्यक्षीषितो यजीयान् ॥ इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा यजीयान्यष्टतरो बर्हिः
परिबर्हणात्तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशाष्टथिव्यावस्तोरस्या
वृज्यते अग्रे अङ्गां ॥ व्युप्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनं ॥ प्राचीनं ब
र्हिः प्रदिशाष्टथिव्यावसनाया स्याः प्रवृज्यते ग्रेङ्गां बर्हिः पूर्वाह्णं तद्विप्रथते वि
तरं वितीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा वरीयो वरतरमुरुतरं वा देवेभ्यश्चा
दितये च स्योनं स्योनमिति स्वरुनामस्य ते रवस्यं त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा द्वा

नि. ३. २
९७

रोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वातासामेषाभवति ॥ ९ ॥ व्यचस्वतीरुर्वियाविश्र
यंतांपतिभ्योनजनयः शुभमानाः ॥ देवीर्होतृहतीर्विश्वमिन्वादेवेभ्योभवत
सुप्रायणाः ॥ व्यचनवत्यउरुत्वेनविश्रयंतांपतिभ्यइवजायाऊरुत्वेथुनेधर्मे
सूशोभिषमाणावरतममंगमूरुदेव्योहारोबृहत्योमहत्योविश्वमिन्वावि
श्वमाभिरेतियज्ञेगृहद्वारइतिकात्यक्योग्निरितिशाकपूणिरोषासानक्तो
षाश्वनक्ताचोषाव्याख्यातानक्तेतिरात्रिनामानक्तिभूतान्यवश्यायेनाधि
वानक्ताव्यक्तवर्णातयोरेषाभवति ॥ १० ॥ आसूषयंतीयज्ञतेउपकिउषा
सानक्तासदंतानियोनौ ॥ दिव्येयोषणेबृहतीसूरुक्मेअधिश्चियंशुक्रपि
शुद्धधाने ॥ सैष्ण्यमाणेइतिवास्वधापयंत्यावितिवासीदतामितिवान्यासी

९७

दतामितिवायजित्येउपक्रांतेदिव्येयोषणेबृहत्योमहत्योसूरुक्मेसुरोच
नेअधिदधानेशुक्रपेशसंश्चियंशुक्रंशोचतेज्वलतिकर्मणःपेशइतिरूप
नामपिंशतेर्विपिशितंभवतिदैव्याहोतारादैव्योहोतारावयंचाग्निरसो
चमध्यमस्तयोरेषाभवति ॥ ११ ॥ दैव्याहोताराप्रथमासुवाचामिमा
नायज्ञंमनुषोयजध्वे ॥ प्रचोदयंताविदथेषुकारूप्राचीनंज्योतिःप्रदि
शादिशंतो ॥ दैव्योहोतारोप्रथमोसुवाचौनिर्मिमानोयज्ञंमनुष्यस्यमनु
ष्यस्ययज ॥ नार्यप्रचोदयमानोयज्ञेषुकर्तारौपूर्वस्यादिशियष्टव्यमिति
प्रदिशंतौतिस्रोदेवीस्तिस्रोदेव्यस्तासामेषाभवति ॥ १२ ॥ आनोयज्ञंभा
रतीत्यमेविकामनुषादिहचेतयंती ॥ तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंस्यानंसरस्वती

नि. ३. २
१८

स्वपंसः सदंतु ॥ ऐतुनोयजं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भाइ डाचमनु
व्यवदिह चेतयमानातिस्त्रोदेव्यो बर्हि र्दिदं स्वरं सरस्वती च स कर्माण आ
सीदंतु त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति नैरुक्ता स्त्रिषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्तक्षते
र्वा स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ इयमेद्यावा पृथिवी जनित्री
रूपैरपि शङ्खुवनानि विश्वा ॥ तमद्य होत रिषितो यजीयां देवं त्वष्टारमिह
यक्षि विद्वान् ॥ य इमेद्यावा पृथिव्यो जनयित्र्यो रूपैरकरोद्भूतानि च सर्वा
णि तमद्य होत रिषितो यजीयन् दिवं त्वष्टारमिह यज विद्वान्माध्यमिकस्त्व
ष्ट्या ऊर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातो ग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषा परा भ
वति ॥ १४ ॥ आविष्टो वर्धते चारु रासु जिह्मनामूर्ध्वः स्वयशा उपसे ॥

१८

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमाना त्रितीची सिंहं प्रतिजोषयेते ॥ आविरावेदनात्तस्यो
वर्धते चारु रासु चारु चरते जिह्मं जिहीते रूर्ध्व उद्धितो भवति स्वयशा आत्मय
शा उपसे उपस्थानं उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमाना त्रितीची सिंहं प्रतिजोषयेते
॥ द्यावा पृथिव्या विति वहिरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिं सहनं प्रत्यसे
वेते ॥ १५ ॥ वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ उपावसृजन्मन्या
समंजं देवानां पार्थ क्रतुथा हवींषि ॥ वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदं
तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ उपावसृजात्मनात्मानं समंजं देवानां मनमृतावृतो
हवींषि काले काले वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयंतु ह
व्यं मधुना च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्यक्यो ग्निरिति शाकपूणि

नि. ३. २
१९

स्तस्यैषापराभवति ॥ १७ ॥ अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्ये
न ॥ यद्दूर्ध्वं स्तिष्ठाद् विणे हर्धं ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ अंजंति त्वामध्व
रे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्ये न च घृते न च यद्दूर्ध्वः स्थास्य सिद्धि
णानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ग्निरिति
शाकपूणि स्तस्यैषापराभवति ॥ १८ ॥ देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यप
र्णप्रदिवस्ते अर्थ ॥ प्रदक्षिणं दशनया नियूय कृतस्य वह्नि पथि भीरजिष्ठैः ॥
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं कृतपर्णापि वोपमार्थस्य द्विरण्यवर्ण
पर्णेति प्रदिवस्ते अर्थ ॥ पुराणस्ते सोमो यं ते प्रब्रूमीत्यज्ञस्य वह्नि पथि भीरजि
ष्ठैर्ऋजुतमैरजस्वलतमैस्तत्र पिष्टतमैरिति वा तस्यैषापराभवति ॥ १९ ॥

१९

वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुना निविद्वान् ॥ वह्ने देवत्रादधिषो हवीं
षि प्रचदातारममृतेषु वोचः ॥ वनस्पते रशनया नियूय सूपतमया वयुना
निविद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् वह्ने देवान्यज्ञे दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृ
तेषु देवेषु स्वाहा कृतयः स्वाहेत्येतत्स्व आहेति वा स्वावागाहेति वा स्वं प्राहे
ति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासामेषाभवति ॥ २० ॥ सद्योजातो व्य
मिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ॥ अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि
स्वाहा कृतं हविरदंतु देवाः ॥ सद्योजायमानो निरुमिमीत यज्ञमग्निर्देवा
नामभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाच्यास्य स्वाहा कृतं हविरदंतु
देवा इति यजंतीति मा आग्नीदेवता अनुक्रांता अथ किं देवताः प्रयाजानुया

नि. ३. २
२०

जा आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥ प्रयाजान्मे अनुयाजोऽश्वकेवलान् ऊर्जस्वतो हविषो दत्तमागं ॥ घृतं चापां पुरुषं चोषधीनामग्नेऽश्वदीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाऽश्वकेवल ऊर्जस्वतो हविषः संतु मागाः ॥ तवाग्नेयुजोऽयमस्तु सर्वस्तु भयं नमंतां प्रदिशुश्च तस्रः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं कंदो देवता इत्यपरं कंदं सिवै प्रयाजाऽऽच्छंदां स्यनुयाजा इति च ब्राह्मणं मृतु देवता इत्यपरं मृतवो वै प्रयाजाऽऽस्तवो नुयाजा इति च ब्राह्मणं पशु देवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाऽऽपशवो नुयाजा इति च ब्राह्मणं प्राण देवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाऽऽप्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणं मात्मा देवता इत्यपरं मात्मा वै प्रयाजाऽऽत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्म २०

त

णमाग्नेया इति तु स्थितिर्मक्तिमात्रमितरं किमर्थं पुनरिदमुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्निति हविं ज्ञायते तान्येतान्येकादशाग्नीस्तूक्तानि तेषां वा सिद्धमात्रेण वाध्यं गार्हपत्यमदमिति नाराशं संवर्ति मेधातिथं दैर्घ्यं तमसं प्रैषिकमित्युभयवंत्यतो न्यानि तनूनपात्वंति तनूनपात्वंति ॥ २२ ॥ इविणोदाः कस्माद्विणोदा इविणो सोमेद्यं तु तेषां त आप्रियः समिद्धो अद्य नूनपां नाराशं सस्या जुह्वानः प्राचीनं व्यचखत् तारा सुषयं तीदैव्या होतारो नो यज्ञं य इमे आविष्ट्यो वनस्पतिरुपावसृजं जंति देवैः स्यो वनस्पते वनस्पते रशनया सिद्यो जातः प्रयाजान्मे द्वाविंशतिः ॥ इति नैरुक्ते उत्तरषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

नि. ३. २
२१

॥ॐ अथयानिष्टथिव्यायतनानि सत्वानि स्फुटितं लभन्ते तान्यतो नुक्रमिथा
मस्तेषामश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥
अश्वो वोष्हा सुखं रथं हसनामुपमं त्रिणः ॥ शोपो रोमपवंतौ भेदौ वारि
न्मूढूक इच्छती द्रयिंदो परिस्त्रव ॥ अश्वो वोष्हा सुखं वोष्हा रथं वोष्हा सु
खमिति कल्याणनाम कल्याणं पुण्यं सहितं भवति सहितं गम्यतीति वा
हसैतावापातावापालयितावाशेषमृच्छतीति वारिवारयति मानो व्या
ख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥ मानो मित्रो अर्यमायुरिंद्रं क्रभुक्षामरुतः
परिरव्यन् ॥ यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ यद्वा
जिनो देवैर्जातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मानस्त्वं

२१

मित्रश्च वरुणश्च अर्यमाचायुश्च वायुरयन इंद्रश्चोरुक्षयणं स भूणां राजेति
वामरुतश्च परिरव्यन् च कुनिः शक्रोऽत्युन्नेतुमात्मानं शक्रोति नदितुमिति वा
शक्रोति तकि तुमिति वा सर्वतः शं करोस्त्विति वा शक्रोतेर्वातस्यैषा भवति ३
कनिं क्रदज्जनुषं प्रबुवाण इयति वाचमरिते वनावं ॥ सुमंगलं च शकुने भ
वाप्तिमात्वा काचिदभिभाविश्या विदत् ॥ न्यक्रंदीज्जन्म प्रबुवाणो यथास्य
शब्दस्तथानामे रयति वाचमीरयिते वनावं सुमंगलं च शकुने भवकल्याण
मंगलं मंगलं गिरते र्गणाल्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वांगलं मंगवन्मज्जयति
पापकमिति नैरुक्ता मागच्छत्विति वा माचत्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विद
इत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिं जले भिववाशे तदभिवादिन्येष भवति ॥ ४ ॥

नि. ३. ३

२२

भृङ्गवददक्षिणतोभृङ्गमुत्तरतोवद ॥ भृङ्गपुरस्तान्नोवदभृङ्गपश्चात्कुपिंज
रु ॥ इति सानिगदव्याख्याता गृह्यसमदोगृह्यसमदनोगृह्यसमदिति मेधाविना
मगृणातेस्तुतिकर्मणो मंडूकामज्जकामज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्म
णो मंदतेर्वा तृप्तिकर्मणो मंडयतेरिति वैयाकरणा मंड एषामोद इति वा
मंडो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेधा भवति ॥ ५ ॥ संवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा
व्रतचारिणः ॥ वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्रमंडूका अवादिषुः ॥ संवत्सरं शश्या
ना ब्राह्मणा व्रतचारिणो ब्रुवाणा अपि वै पमार्थे स्याद्ब्राह्मणा इव व्रतचा
रिण इति वाचं पर्जन्यप्रीतो प्रावादिषुर्मंडूका वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टा
वतं मंडूका अन्वमोदंत समंडूकाननुमोदमाना नृद्ध्वा तुष्टावतदमिवा

२२

दिन्येष गर्भवति ॥ ६ ॥ उपप्लवदमंडूकि वर्षमावदताडरि ॥ मध्ये ह्रस्वदेह
वस्य निगृह्य चतुरः परः ॥ इति सानिगदव्याख्याता क्षाज्जश्रुवतएनानिति
वाभ्यश्रुवतएभिरिति वा तेषामेधा भवति ॥ ७ ॥ प्रावेपामा बहुतो माद
यंति प्रावाते जाडरिणे वर्तमानाः ॥ सोमस्येव मौजवतस्य मक्षो विभीदको
जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ प्रवेपिणो मामहतो विभीदकस्य फलानि मादयंति
प्रवातेजाः प्रवणे जाडरिणे वर्तमाना इरिणं निर्शणमृणातेरपाणं प्रवत्य
परता अस्मादोषधय इति वा ॥ सोमस्येव मौजवतस्य मक्षः ॥ मौजवतो
मूजवति जातो मूजवान्पर्वतो मुंजवान्मुंजो विमुच्यत इषी कयेषी केषतेर्ग
तिकर्मण इयमपीतरेषी कैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागर

नि. ३. ३
२३

णान्मह्यमचक्षुदसुरांसत्येनान्प्रथमया निंदत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिदू
नस्यैतदार्षवेदयंते ग्रावाणो हंते वाग्गणाते वाग्गृह्णाते वाग्गृह्णाते वाग्गृह्णाते वाग्गृह्णाते
॥ प्रैते वदंतु प्रवयं वदामु ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ॥ यदद्भ्यः पर्वताः
साकमाश्रवः श्लोकं धोषं भस्मयेन्द्राय सोमिनः ॥ प्रवदंते ते प्रवदामवयं ग्रा
वभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यो यदद्भ्यः पर्वता अदरणीयाः सहसो ममाश्रवः
क्षिप्रकारिणः श्लोकः शृणोते र्घोषो घुष्यते सोमिनो यूयं स्तेति वा सोमिनो
गृहे धिति वा येन नराः प्रशस्यंते स नाराशंसो मंत्रस्तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥
अमंदान्तस्तोमान् प्रभरेमनीषा सिंधावधि क्षियुतो भाव्यस्य ॥ यो मे सहस्त्र
ममिमीत सवानुतूतो राजा श्रवद्भुमानः ॥ अमंदान्तस्तोमान् बालिशानन

२३

ल्यान्वा बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवत्यं बास्मा अलं भवतीति वां बास्मै बलं
भवतीति वा बलो वा प्रतिषेधव्यहितः प्रभरेमनीषा यामनस ईष्यास्तत्या प्र
ज्ञया वा सिंधावधि निवसतो भाव्यव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्त्रं निरमिमीत
सवानुतूतो राजा तूर्ण इति वा त्वरमाण इति वा प्रशंसा मिच्छमानः ॥ १० ॥
यज्ञसंयोगाद्वा जास्तु तिलमेत राजसंयोगाद्युधोपकरणानि तेषां स्थः
प्रथमा गामी भवति रथो रंहते गतिकर्मणः स्थिरते वा स्याद्विपरीतस्य र
भमाणो सिंस्तिष्ठतीति वा रपते वा रसते वा तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥
वनस्पते वीङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रुतरणः सुवीरः ॥ गोप्तिः संनद्धे
असि वीक्ष्य स्वास्थाता ते जयतु जेतानि ॥ वनस्पते दृढांगो हि भवास्मत्स

नि. ३. ३
२४

खात्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरोगोभिः संनृत्यो असिबीकयस्वेति संस्तु
भस्वास्थाताते जयतु जेतव्या निडुंडुभिरिति शब्दानुकरणं दुर्मेभिर्न इति
वाडुंडुफयते वास्याच्छब्दकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ उपश्वासय पृथि
वीमुतद्यां पुरुचाते मनुतां विष्ठितं जगत् ॥ सडुंडुमे सज्जूरिंदेण देवैर्दूराद्
वीयो अपसेध शत्रून् ॥ उपश्वासय पृथिवी च दिवं च बद्धधाते घोषं मन्य
तां विष्ठितं स्थावरं जंगमं च यत्सडुंडुमे सहजोषडुंडेण च देवैश्च दूराद्
रतरमपसेध शत्रून् निषुधिरिषूणां निधानं तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥ बद्धी
नां पिता बद्धरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य ॥ इषुधिः संकाः पृ २४
तनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ बद्धनां पिता बद्धरस्य पुत्र इ

तीष्ठुनभिप्रेत्य प्रसूयत इवापात्रिथमाणः शब्दानुकरणं वासंकाः सचतेः
संपूर्वाद्वा किरतेः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातं हस्तघ्नो हस्ते ह
न्यते तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥ अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेति प
रिबाधमानः ॥ हस्तघ्ने विश्वावयुना निविहान्पुमान्पुमांसं परिपातु विश्व
तः ॥ अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परि त्रायमाणो ह
स्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजान्पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वाभीश
वो व्याख्याता स्तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥ रथेति घ्नयति वाजिनः पुरो
यत्र यत्र कामयते स पारथिः ॥ अभीष्टं नाम हिमानं पनायत मनः पश्चा
दनुयच्छति रथमयः ॥ रथेति घ्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र काम

नि. उ. ३
२५

यते सुषारथिः कल्याणसारथि रभीशूनां महिमानं पूजयामि मनः पश्चात्संते
नुयच्छति रश्मयो धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वधन्वत्यस्मादिष्वस्तस्यै
षा भवति ॥ १६ ॥ धन्वना गाधन्वना जिंजयेम धन्वना तीव्राः समदोजयेम ॥
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशोजयेम ॥ इति सानिगदव्या
ख्याता समदः समदो वार्तेः संमंदो वामदतेर्ज्या जयते र्वा जिनाते र्वा प्रजावय
तीष्णि निति वा तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥ वक्ष्यंती वेदाग्नी गंतिकर्णं प्रियं स
खायं परिष्वजाना ॥ येषे वशिंक्ते वितताधिधन्वज्या इयं समने पारयंती
॥ वक्ष्यंती वागच्छतिकर्णं प्रियमिव सरवायमिषुं परिष्वजमाना येषे वशिंक्ते
शङ्करोति वितताधिधनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयंती पारं नयंती पुरिष

२५

तेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥ सुपुर्णं वस्ते मृगो अस्या
दंतो गोभिः संनस्थापतति प्रसूता ॥ यत्रानरः संच विचुड्वंति तत्रास्मभ्यमि
षवः शर्मयंसन् ॥ सुपुर्णं वस्ति इति वा जानमि प्रेत्य मृगमयो स्यादंतो मृग
यते र्वा गोभिः संनस्थापतति प्रसूतेति व्याख्यातं यत्रानराः संच विचुड्वंति च विड्वं
ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्मयच्छंतु शरणं संग्रामेष्वजानी कशेत्याहुः कुशा
प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यते र्वा णूपावाद्वा कपुनः प्रकाशयत्यथान्व
शया क्रोशते र्वा श्वकशाद्या एषा भवति ॥ १९ ॥ आजंघंति सान्विषां जुंघनां
उपजिघ्रते ॥ अश्वानि प्रचेतुसो श्वान्तु समस्तं चोदय ॥ आघ्नंति सानूयेषां
सरणानि सक्थीनि सक्थि सचते रासक्तोऽस्मिन्काये जघनानि चोपघ्नति ज

नि. उ. ३
२६

घनं जंघन्यते रश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसो रश्वान्त्समत्सु समरणेषु संग्रामेषु
चोदयोत्सुखलमुरुकरं वोर्करं वोर्ध्वरं वोरुमे कुर्वित्यब्रवीत्तु दुत्सुखलमभव
दुरुकरं चैत दुत्सुखलमित्याचक्षते पराक्षेणेति च ब्राह्मणं तस्यैषा भवति २०
यच्चिद्वित्तुंगृहे गृह उत्सुखलकयुज्यसे ॥ इह द्युमत्तं वदजयतामि वडुं दुभिः
॥ इति सानिगदव्याख्याता ॥ २१ ॥ वृषभः प्रजां वर्षतीति वातिवृहतिरेत
इति वातिवृषकर्मवर्षणा वृषभस्तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥ न्यकंदयं नुपयंत
एनममेहयन् वृषभं मध्यआजेः ॥ तेन सूक्ष्मं वर्षातवत्सहस्रं गवां मुक्तलः प्र
धने जिगाय ॥ न्यकंदयं नुपयंत एनमिति व्याख्यातममेहयन् वृषभं मध्य
आजेराजयनस्याजवनस्येति वातिनसूक्ष्मं वर्षातवत्सहस्रं गवां मुक्तलः प्र
धने जिगाय ॥

28

सूत्रं सर्वसहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय प्रधन इति संग्रामनाम प्रकीर्णान्य
स्मिन्धनानि भवंति दुधणो दुममयो धनस्तत्रेति हासमाचक्षते मुद्गलो भार्ग्य
श्वक्रुषिर्वृषभं च दुधणं च युक्तासंग्रामे व्यवहृत्या जिं जिगाय तदभिवादि
न्येष गर्भवति ॥ २३ ॥ इमंतं पश्य वृषभस्य युजं काष्ठाया मध्ये दुधणं रा
यानं ॥ येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ इमंतं पश्य व
षभस्य सह युजं काष्ठाया मध्ये दुधणं रायानं येन जिगाय शतवत्सहस्रं ग
वां मुद्गलः पृतनाज्येषु पृतनाज्या मिति संग्रामनाम पृतनानाम जनाद्वाज
यनाद्वा मुद्गलो मुद्गवान्मुद्गगिलो वामदनं गिलतीति वामदं गिलो वामुदं गि
लो वामार्ग्यश्चोष्टम्यश्चस्य पुत्रोष्टम्यश्चोष्टम्योऽस्याश्वा अश्वभरणा

नि. ३. ३
२७

द्वापितुरित्यत्र नामपातेर्वापिबतेर्वाप्यायतेर्वातस्यैषामभवति ॥ २४ ॥ पितुं नु
स्तोत्रं महो धर्माणं तविषी ॥ यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमुदयत ॥ तं पितुं
स्तोमि महतो धारयितारं बलस्य तविषीति बलनामतवतेर्वावृद्धि कर्मणा
यस्य त्रित ओजसा बलेन त्रितस्त्रिस्थान इंदो वृत्रं विपर्वणं व्यदयति नद्यो
व्याख्यातस्तिसामेषामभवति ॥ २५ ॥ इमं मे गंगेय मुने सरस्वति श्रुतुं दि
स्तोमं सच तापरुह्या ॥ असिन्नया मरुद्वधे वितस्तया जश्कीये शृणु ह्यासु
षोमया इमं मे गंगेय मुने सरस्वति श्रुतुं दिपरुह्यिस्तोममासेवध्वमसिन्नया
च सह मरुद्वधे वितस्तया चाजश्कीय आशृणु हि स्तुषोमया चेति समस्ता
र्थे थैकपद निरुक्तं गंगा गमनाद्यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा प्रवियुतं गच्छ

२७

तीति वा सरस्वती सरइत्युदकनामसर्तैस्तद्वती श्रुतुं दीशुद्राविणी क्षिप्रद्रावि
ण्याश्रुतुं नेवद्वतीति विरावती परुह्यीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामि
न्यसिन्नयश्रुक्तासितासितमिति वर्णनामतस्त्रतिषेधोसितं मरुद्वधाः
सर्वानद्यो मरुता एनावर्धयंति वितस्ताविदग्धा विद्वद्गमहाकूला जश्कीया
विपाळित्याहुः ऋजूकप्रभवावर्जुगामिनी वा विपाड् विपाटनाद्वा विपाश
नाद्वा विप्रापणाद्वा पाशा अस्यां व्यपाशयंत वसिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपा
कुच्यते पूर्वमासीदुरुजिरासुषोमासिंधुर्यदेनामभिप्रसवंति नद्यः सिंधुः
स्यंदनादाप आप्रोतेस्तिसामेषामभवति ॥ २६ ॥ आपो हिष्ठाभयोऽमुवस्ता
नर्जुर्जेदधातन ॥ महेरणायुचक्षसे ॥ आपो हिष्ठसुखमुवस्तानेनाय

नि. ३३
२८

धत्तमहतेचनोरणाचरमणीयायचदर्शनयौषधयओषधयंतीतिवौषधे
नाधयंतीतिवौषधेधयंतीतिवातासामेषामवति ॥ २७ ॥ याओषधीःपूर्वा
जातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा ॥ मनैनुबभूवामहंशतंधामानिससच ॥ याओ
षधयःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रीणियुगानिपुरामन्येनुतद्वभूवामहंबभू
वर्णानांहरणानांभरणानामितिवाशतंधामानिससचेतिधामानि
त्रयाणिभवन्तिस्थानानिनामानिजन्मानि ॥ तिजन्मान्यत्राभिप्रेतानिसस
शतंपुरुषस्यमर्मणंतिष्ठेनादधतीतिवारात्रिव्याख्यातातस्याएषाभवति
॥ २८ ॥ आरात्रिपार्थिवंरजःपितरःप्रायुधामभिः ॥ दिवःसदांसिबृह
तीवितिष्ठसुआत्वेषंवर्ततेतमः ॥ आपूपुरस्त्वंरात्रिपार्थिवंरजःस्थानैर्मध्य

२८

मस्यदिवःसदांसिबृहतीमहतीवितिष्ठसुआवर्ततेत्वेषंतमोरजोरण्यान्य
रण्यस्यपत्यरण्यमपाणीग्रामादरमणंभवतीतिवातस्याएषाभवति ॥ २९ ॥
अरण्यान्यरण्यान्यसौयात्रेवुनश्यसि ॥ कथाग्रामंनष्टसिनत्वाभीरि
वविंदती ॥ अरण्यानीत्येनामामंत्रयतेयासावरण्यानिवनानिपराची
वनश्यसिकेथंग्रामंनष्टसिनत्वाभीविंदतीवेतीवःपरिमयार्थेवाश्रद्धा
द्वानातस्याएषाभवति ॥ ३० ॥ श्रद्धयाग्निःसमिध्यतेश्रद्धयाह्वयतेहविः ॥
श्रद्धाभगस्यमूर्द्धनिवचसावेदयामसि ॥ श्रद्धयाग्निःसाधुसमिध्यतेश्र
द्धयाहविःसाधुह्वयतेश्रद्धाभगस्यभागधेयस्यमूर्द्धनिप्रधानांगेवचनेना
वेदयामःपृथिवीव्याख्यातातस्याएषाभवति ॥ ३१ ॥ स्योनाष्टथिविभ

नि. ३३ वानृक्षरानिवेशनी ॥ यच्छानुः शर्मसप्रथः ॥ सुरवानः पृथिविभवानृक्षरानि
 २९ वेशन्यृक्षरः कंटकच्छतेः कंटकः कंतपोवाकंततेर्वाकंततेर्वास्याङ्गति कर्मण
 उद्गततमोभवति यच्छनः शर्मयच्छंतु शरणं सर्वतः पृथ्व्याव्याख्यातानि
 स्याएषाभवति ॥ ३२ ॥ अमीषांचित्तं प्रतिलोभयंती गृहाणां गान्यधे
 परेहि ॥ अग्निप्रेहि निर्दह हृत्कशो कैरंधेना मित्रास्तमसा संसेव्यतां ॥ अमी
 षांचित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणां गान्यधे परे ह्यग्निप्रे
 हि निर्दहैषां हृदयानि शो कैरंधेना मित्रास्तमसा संसेव्यतां मग्ना अग्नेः
 पत्नी तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥ इहेंद्राणी मुपक्षये वरुणा नी स्वस्तये ॥
 अनायी सोमपीतये ॥ इति सानिगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥ अथातो द्यौर्द्वंद्वान्यु

२९

लूरवलमुसले उलूरवलं व्याख्यातं मुसलं मुद्गः सरंतयोरेषा भवति ३५
 आयुजीवा जसालमाताद्यु १ चाविजभृतः ॥ हरी इवांधां सिवभृता ॥ आयु
 ष्वये अन्नानां संभक्ततमे ते ह्यचैर्विद्रिये ते हरी इवान्नानि भुंजाने हविर्धा
 ने हविषान्निधाने तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥ आवा मुपस्थमद्रुहा देवाः सी
 दंतु यज्ञियाः ॥ इहाद्य सोमपीतये ॥ आसीदंतु वामुपस्थमुपस्थानं मद्रो
 ग्धव्ये इति वायज्ञिया देवा यज्ञसंपादिन इहाद्य सोमपानाय द्यावा पृथि
 व्यौ व्याख्यातं तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥ द्यावा न पृथिवी इमं सिधु मद्यदिवि
 स्पर्शं ॥ यज्ञं देवेषु यच्छतां ॥ द्यावा पृथिव्यो न इमं साधनमद्यदिवि स्पर्शं य
 ज्ञं देवेषु नियच्छतां विपाट्श्रुतु द्यौ व्याख्यातं तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

निउ३
३०

प्रपर्वतानामुशतीउपस्थादश्वेइवविषितेहासमाने॥ गावेवसुक्वेमातरारि
हाणेविपादशुतुहीपयसाजवेते॥ पर्वतानामुपस्थादुपस्थानडिशत्यो
कामयमानेअश्वेइवविमुक्तेइतिवाविषण्णेइतिवाहासमानेहासति
स्पर्धायांहर्षमाणेवागावाविवशुभ्रेशोभनेमातरौसरिहाणेविपादच्छतु
द्रौपयसाजवेतेआल३अर्तन्योवारण्योवारिषण्योवातयोरेषाभवति
॥ ३९ ॥ तेआचरंतीसमनेवयोषामातेवपुत्रंविभृतामुपस्ते॥ अपुश
त्रूविध्यतांसंविदानेआल३इमेविष्कुरंतीअमित्रान्॥ तेआचरंत्योसम
नसाविवयोषेमातेवपुत्रंविभृतामुपस्तेउपस्थानेपविध्यतांशत्रूंसंवि
दानेआर्त्याविमेविघ्नत्यावमित्रान्छुनासीरौशुनोवायुःशुएत्यंतरिह्येसी

३०

सि
नि

रआदित्यःसरणात्तयोरेषाभवति॥ ४० ॥ शुनासीविमांवाचंजुषेथांयदि
विचक्रथुःपयः॥ तेनेमामुपसिंचतं॥ इतिसानिगदव्याख्यातादेवीजो
ष्ट्रीदेव्योजोषयित्र्यौद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवासस्यंचसमाचेति
काथक्यस्तयोरेषसंप्रैषोभवति॥ ४१ ॥ देवीजोष्ट्रीवस्तुधित्तीययोरन्या
द्याद्वेषांयुयवदान्यावस्तुवस्वार्थाणिजमानायवस्तुवस्वधेयस्य
वीतांयज॥ देवीजोष्ट्रीदेव्योजोषयित्र्यौवस्तुधित्तीयवस्तुधान्यौययोरन्या
द्याद्वेषांस्यवयावयत्यावहत्यन्यावस्तुनिवरणीयानियजमानायवस्तु
वननायववस्तुधानायववीतांपिवेतांकामयेतांवायजेतिसंप्रैषेदेवी
उर्जाऊतीदेव्याऊर्जाकान्यौद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवासस्य

नि. ३३
३९

चसमाचेतिकात्यक्यस्तयोरेषसंप्रैषोभवति ॥ ४२ ॥ देवीर्जुङ्गतीइष
मूर्जमन्यावस्तुसगिधिसपीतिमन्यानवेनपूर्वदयमानास्यामपुराणेनन
वंतामूर्जमूर्जुङ्गतीर्जयमानेअधातांवसुवनैवसुधेयस्यवीतांयज
॥ देवीर्जुङ्गतीदेव्यार्जुङ्गान्यावनंचरसंचावहत्यावहत्यन्यासह
जगिधंचसहपीतिंचान्यानवेनपूर्वदयमानास्यामपुराणेननवंतामू
र्जमूर्जुङ्गतीर्जयमानेअधातांवसुवननायचवसुधानायचवीतांपि
वेतांकामयेतांवायजेतिसंप्रैषोयजेतिसंप्रैषः ॥ ४३ ॥ अथयान्यशो
वोब्धमानोमित्रः कनिकदङ्गद्वंदसंवत्सरमुपलवदप्रावेपाः प्रैतवद
त्वमदान्यस्तसंयोगाद्नस्पतउपश्वासयवक्त्रीनामहिरिवभोगैरथे ३९

तिष्ठंधन्वनागावक्ष्यंतीवसुपर्णवस्तुआजंघंतियच्चिद्वित्वं वृषभोन्यक्रंदय
न्निमंतं पितुं निमंम आपोहिया ओषधीराराच्यरण्या निश्रद्धयास्योनामी
षामिहेंडाणीमथातोष्टावायजीआवामुपसंछावानः प्रपर्वतानांतेआ
चरंतीशुनासीरौदेवीजोष्टीदेवीर्जुङ्गतीत्रिचत्वारिंशत् ॥ इतिनैरु
क्तेउत्तरषट्केतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॐ अथातोमध्यस्थनादे
वतास्तासांवायुः प्रथमागामीभवतिवायुर्वातेर्वेतेर्वास्याद्गतिकर्मण
एतेरितिस्थौलाष्ठी विरनर्थकोवकारस्तस्यषाभवति ॥ ९ ॥ वायुवाया
हिदर्शतेमेसोमाअरंक्ताः ॥ तेषांपाहिश्रुधीहवं ॥ वायवायाहिदर्शनी
र्यमेसोमाअरंक्ताअलंक्तास्तेषांपिबशृणुनोक्तानमितिकमन्यंम

नि. ३४

३२

ध्यमादेवमवस्थितस्यैषा पराभवति ॥ २ ॥ आसस्नाणासः शवसानमच्छे
दस्येत् ॥ आसस्त्वांसो भिबलायमानमिदं कल्याणचक्रैरथे योगाय रथ्या
अश्वारथस्य वोढारं क्रज्यंत क्रजुगामिनो नममिव हेयुर्न वंचपुराणं
च श्रवइत्यन्ननाम श्रूयत इति सतो वायोश्वास्य भक्षो यथान विदस्ये
द्विती इ प्रधानेत्येकै नैघंटुकं वायुकं मे भय प्रधानेत्यपरं वरुणो वृणोती
तिसतस्तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥ नीचीनवारं वरुणः कवंधं प्रससर्जरोदसी
अंतरिक्षं ॥ तेन विश्वस्य भुवनस्य राजाय वन वृष्टिर्व्युनत्ति भूमि ॥ नीचीन
द्वारं वरुणः कवंधं मेघं कवनमुदकं भवति तदस्मिं धीयत उदकमपि कवंध

३२

मुच्यते बंधिर निभृतत्वे कम निभृतं च प्रसृजति द्यावा पृथिव्योन्वांतरिक्षं
च महत्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजाय वमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमि तस्यैषा
पराभवति ॥ ४ ॥ तमूषु समना गिरा पितृणां च मनमभिः ॥ नाभाकस्य
प्ररास्तिभिर्यः सिंधूनामुपोदये सप्तस्वसा समध्यमोन भंता मन्युके स
मे ॥ तं स्वभिद्यौ मिसमानया गिरा गित्यास्तत्या पितृणां च मननीये स्तो
मैर्नाभाकस्य प्ररास्तिभिर्ऋषिर्नाभाको बभूवयः स्यंदमानाना मासाम
पामुपोदये सप्तस्वसारमेन माहवाग्निः समध्यम इति निरुच्यते थै
षः एव भवति न भंता मन्युके समे ॥ माभूवं नन्यके सर्वे येनो द्विषंति दु
र्धियः पापधियः पापसंकल्पारुद्रो रौती तिसतो रोरूपमाणो द्रवतीति

नि.उ.४

33

विद्वन्मापयंती चरतीति वा परि वृणक्तुनः सा सहस्रं तैस्वाप्तवचनपैषज्या
निमानस्त्वं पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिषस्तोत्रं तु द्यते स्तनयं तनो तैरग्निरधि
रुद्र उच्यते तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥ जरा बोधत द्विविद्धि विशो विशेय शिष्याय
॥ स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ जरास्तुतिर्जरतेस्तुतिकर्मणस्तं बोधतया बो
धयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्रा
य दर्शनीयमिंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारय ई
ति वेरां धारय त इति वेद वेदवतीति वेदौ रमत इति वेधे भूतानीति वा तद्यद
नंप्राणेः समैधंस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमिति विज्ञायत इदं करणादित्याग्रायण इ
दं दर्शनादित्यौपमन्यव इदं ते वैश्वर्यकर्मण इच्छन्तूणां दारयिता वा द्रावथि

नि. ३४
३४

तावाद्दरयिताचयज्वनंतस्यैषाभवति ॥ ८ ॥ अर्द्धदत्तसमस्तजोविस्वामि
त्वमर्णवान्बद्धधानां अरम्णाः ॥ महांतमिद्रुपर्वतं विचदः सृजोविधारा
वदानुवंहन् ॥ अदृणा उत्समुत्स उत्सरेणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यदनाद्वोनत्तैर्व
व्यसृजोस्परवानित्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्यायान्वा
बध्यमानानरम्णारम्णातिः संयमनकर्माविसर्जनकर्मावामहांतमि
द्रुपर्वतं मेघं यद्यवृणोर्व्यसृजोस्यधारा अवहंने नंदानुवंदानकर्मांत
स्यैषापराभवति ॥ ९ ॥ योजातएवप्रथमोमनस्वान्देवोदेवान्कृतुना
पर्यभूषत ॥ यस्यशुष्मादोदसी अभ्यसेतांनुम्णास्यमुक्तासर्जनास
इंद्रः ॥ योजायमानएवप्रथमोमनस्वीदेवोदेवान्कृतुनाकर्मणापर्यभव

णं

३४

त्यर्गग्रहात्यर्गक्षदत्यक्रामदितिवायस्यबलाद्यावापृथिव्यावप्यविभी
तांनुम्णास्यमुक्ताबलस्यमहत्वेनसर्जनासइंद्रइत्यवेष्टेष्टार्थस्यप्रीति
र्भवत्यारव्यानसंयुक्तापर्जन्यस्तपेराद्यंतविपरीतस्यतर्पयिताजन्यः
परोजेतावाजनयितावापार्जयितावारसानंतस्यैषाभवति ॥ १० ॥
विद्वक्षान्हंत्युतहंतिरक्षसोविश्वंविभायभुवनंमहावधात ॥ उतानागा
ईषतवृक्ष्यावतोयत्पर्जन्यस्तनयनहंतिदुष्कृतः ॥ विहंतिवृक्षान्विहंति
चरक्षांसिसर्वाणिचास्माद्भूतानिबिभ्यतिमहावधान्महान्त्यस्यवधोप्य
नपराधोभीतःपलायतेवधैकर्मवतोयत्पर्जन्यस्तनयनहंतिदुष्कृतःपा
पकृतोवृहस्पतिर्वहतःपातावापालयितावातस्यैषाभवति ॥ ११ ॥

नि.उ.४ अरनापिनदंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदनिक्षिप्यंतं ॥ निष्टज्जभारवमु
 ३५ संनृक्षाद्दहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य ॥ अशनवतामेधेनापिनधंमधुपर्यप
 श्यन्मत्स्यामि वदीनउदकेनिवसंतंनिर्जहारतच्चमसनिवृक्षाच्चमसःक
 स्मावमंत्यस्मिन्नितिहहस्पतिर्विरवेणशब्देनविकृत्यब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म
 णः पातावापालयितावातस्येषाभवति ॥ १२ ॥ अश्मास्यमवतं ब्रह्मण
 स्पतिर्मधुधारमभियमोजसात्तणत् ॥ तमेवविश्वेपपिरेस्वर्दृशोबद्धसा
 कंसिसिचुरुत्समुद्रिणं ॥ अशनवंतमास्यंदनवंतमवानितं ब्रह्मणस्पति
 र्मधुधारमभियमोजसाबलेनाभ्यत्तणत्तमेवसर्वेपिबंतिरश्मयःसूर्य
 दृशोबद्धेनंसहसिंचंत्युत्समुद्रिणमुदकवंतं ॥ १३ ॥ क्षेत्रस्यपतिःक्षेत्रं

३५

क्षियतेनिवासकर्मणस्तस्यपातावापालयितावातस्येषाभवति ॥ १४ ॥
 क्षेत्रस्यपतिनावयंहितेनेवजयामसि ॥ गामश्वंपौषयित्वासनोमृकातीदृ
 शौ ॥ क्षेत्रस्यपतिनावयंस्कहितेनेवजयामोगामश्वंपुष्टंपौषयित्वाहरे
 तिसनोमृकातीदृशौ ॥ बलेनबाधेनेनवामृकतिर्दानकर्मातस्येषापराभव
 ति ॥ १५ ॥ क्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिधेनुरिवपयोअस्मास्कधुक्ष्व ॥ म
 धुश्रुतंघृतमिवसूपतमृतस्यनः पतयोमृकयंतु ॥ क्षेत्रस्यपतेमधुमंत
 मूर्मिधेनुरिवपयोस्मास्कधुक्ष्वेतिमधुश्रुतंघृतमिवोदकंसूपतमृतस्य
 नः पातारोवापालयितारोवामृकयंतुमृकयतिरुपदयाकर्मापजाक
 र्मावातद्यत्समान्यामृचिसमानाभिव्याहारंभवतितज्जगमिभवतीत्येकं

नि. उ. ४ मधुमंतं मधुश्रुतमितियथायदेवसमानेपादेसमानाभिव्याहारंभवति
 ३६ तज्जामिभवतीत्यपरं सहिरण्यरूपः सहिरण्यसंदृगितियथायथाक
 थाचविशेषोजामिभवतीत्यपरं ॥ मंडूकाइवोदकान्मंडूकाउदकादिवे
 तियथा ॥ वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्यपातावापाल
 यितावातस्येषाभवति ॥ १६ ॥ अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्यावि
 शन् ॥ सर्वास्तुशेवएधिः ॥ अभ्यमनहावास्तोष्पतेसर्वाणिरूपाण्या
 विशन्त्सर्वानः ससुखोभवशेवइतिसुखनामशिष्यतेर्वकारोनामक
 रणोतस्थंतरोपलिङ्गीविभाषितगुणः शिवमित्यप्यस्यभवतियद्यद्
 पंकामयतेतत्तद्देवताभवति ॥ रूपंरूपंमधवावोभवीतीत्यपिनिगमोभ

३६

वतिवाचस्पतिर्वाचः पातावापालयितावातस्येषाभवति ॥ १७ ॥ पुनरेहि
 वाचस्पतेदेवेनमनसासह ॥ वसोष्पतेनिरामयमय्येवतन्वं १ मम ॥
 इतिसानिगदव्याख्यातापानपातनूत्राव्याख्यातस्तस्येषाभवति ॥ १८
 योअनिध्मोदीदयदुप्रवं १ तयंविप्रासईकतेअध्वरेषु ॥ अपानपान्म
 धुमतीरपोदायाभिरिंदोवावृधेवीर्याय ॥ योनिध्मोदीदयद्वीप्यतेभ्यंतर
 मस्ययमेधाविनस्तवतियज्ञेषुसोपान्नपामधुमतीरपोदेह्यभिषवा
 र्ययाभिरिंदोवर्धतेवीर्यायवीरकर्मणेयमोयच्छतीतिसतस्तस्येषाभव
 ति ॥ १९ ॥ पुरेयिवांसंप्रवतोमहीरनुबुद्धभ्युः पंथामनुपस्पर्शानं ॥
 वैवस्वतंसगमनं जनानांयमंराजानंहविषाडुवस्य ॥ परेयिवांसंपर्या

नि-३४ गतवन्तं प्रवत उद्धृतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मावदुभ्यः पंथानमनुपस्पारा
 ३७ यमानं वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यतीरा
 क्षोतिकर्माग्निरपियम उच्यते तमेता स चोनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥ सेनेवस्वसा
 मंदधात्यस्तुर्न दिद्युत्तेष्वप्रतीका ॥ यमो हजातो यमोजनि त्वं जारः क
 नीनां पतिर्जनीनां ॥ तं वश्वराथा वयं वसत्यास्तं न गावो न क्षंत इत्थं ॥ इति
 द्विपदाः सेनेवस्वसा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरि व दिद्युत्तेष्वप्रतीका भय
 प्रतीका बलप्रतीका यशः प्रतीका महा प्रतीका दीप्त प्रतीका वा ॥ यमो
 हजात इंद्रेण सह संगतः ॥ यमा विहेह मातरेत्यपि निगमो भवति य ३७
 म इव जातो यमोजनि ध्यमाणो जारः कनीनां जरयिता कन्यानां पतिर्जनी

नां पालयिता जायानां तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवंति ॥ तृतीयो अग्निष्टेप
 तिरित्यपि निगमो भवति तं वश्वराथा चरत्यापश्चादुत्थावसत्या च निवसं सौ
 षधादुत्थास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथा प्रुया मे इंसमृद्धं भोगैर्मित्रः प्रमीते
 स्त्रायते संमिन्वा नो इवतीति वा मे दयते र्वानस्यैषा भवति ॥ २१ ॥ मित्रो
 जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ॥ मित्रः कृष्टीरनिमि
 षाभिचक्षे मित्राय हव्यं घृतं वज्जु होत ॥ मित्रो जनानायातयति ब्रुवाणः
 शब्दं कुर्वन्मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नपि
 विषयतीति कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवंति विकृष्ट देहा वामि
 त्राय हव्यं घृतं वज्जु होतेति व्याख्यातं जुहोतिर्दानकर्माकः कमनो वाक्रमणो

नि. ३. ४

३८

वासुखोवातस्यैषाभवति ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रेभूतस्यजा
तः पतिरेक आसीत् ॥ सदाधार एथिवीद्यामुतेभांकरमेदेवायहविषावि
धेम ॥ हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयोगर्भोस्येतिवागर्भो
गर्भेर्गणात्यर्थे गिरत्यनर्थानितिवायदाहिस्त्रीगुणान्गृह्णातिगुणा
श्चास्यागृह्यतेथगर्भोभवतिसमभवदग्रेभूतस्यजातः पतिरेकोव
भूवसधारयति एथिवीचदिवंचकरमेदेवायहविषाविधेमेतिव्याख्या
तंविधातिर्दानकर्मासरस्वान्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ २३ ॥ येतेस
रस्वर्गर्मयोमधुमंतोद्यतश्रुतः ॥ तेभिर्नोविताभव ॥ इतिसानिगदव्या
ख्याता ॥ २४ ॥ विश्वकर्मासर्वस्यकर्तातस्यैषाभवति ॥ २५ ॥ विश्वक

३८

र्माविर्मना आद्विहायाधाताविधातापरमोतसंदृक् ॥ तेषामिष्टानिस
मिषामदंतियत्राससत्क्रषीण्पर एकमाहुः ॥ विश्वकर्माविभूतमना
व्याप्ताधाताचविधाताचपरमश्चसंदृष्टाभूतानां तेषामिष्टानिवाकां
तानिवाकांतानिवागतानिवाभूतानिवानतानिवाद्भिः सहसं मोदंते
यत्रैतानिसप्तक्रषीणानिज्योतीषितेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्ने
कं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विश्वकर्माविभूतमनाव्याप्ताधाताच
विधाताचपरमश्चसंदर्शयितेन्द्रियाणामेषामिष्टानिवाकांतानिवा
कांतानिवागतानिवाभूतानिवानेनसहसं मोदंते यत्रैमानि
सप्तक्रषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मातान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यात्म

त्रि. ३. ४

३९

गतिमाचष्टे तत्रेति हासमाचक्षते विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि
भूतानि जुह्वांचकार स आत्मानमप्यंत तो जुह्वांचकार तदभिवादिन्ये
षग्भवेति य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वा दिति तस्यात्तरा ऋयसे निर्वच
नाय ॥ २६ ॥ विश्वकर्म ह विषावा वृधानः स्वयं यजस्व पृथिवी मुतधा
॥ मुह्यंत न्ये अभितोजनसि इहास्माकं मधवा सूरिरिस्त ॥ विश्वकर्म ह
विषावर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवी च दिवं च मुह्यंत न्ये अभितोज
नाः सपत्ना इहास्माकं मधवा सूरिरिस्तु प्रजाता ताक्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्या
तस्तीर्णे तरिक्षे क्षियति तर्पमर्थं रक्षत्यश्नोते वीतस्येषा भवति २७
त्यमूषु वाजिनं देवजूतं सहावानंत रूतारं रथानां ॥ अरिष्टनेमिं वृत्तना

३९

जमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहाङ्गवेम ॥ तं भृशमन्नवं तं जूतिर्गतः प्रीतिर्वा
देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वं तं तारयितारं रथानां मरिष्टनेमिं
वृत्तना जितमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहाङ्गवेमेति कमन्यं मध्यमा देवम
वक्ष्यन्तस्येषा परा भवति ॥ २८ ॥ सद्यश्चिद्यः शवसापंच कुहीः स
र्य इव ज्योतिषा पस्तुतानि ॥ सहस्त्रसाः शतसा अस्य रं हिर्नस्मा वरंते
युवतिं न शयी ॥ सद्योपियः शवसा बलेन तनोत्सपः सूर्य इव ज्योति
षापंच मनुष्यजातानि सहस्त्रसानि नीशतसानि न्यस्य सागतिर्न
स्मेना वारयंति प्रयुवती मिव शरमयी मिधुं मन्युर्मन्यते दीप्तिकर्मणः
क्रोधकर्मणो बधकर्मणो वामन्युं त्यस्मादिषवस्तस्येषा भवति ॥ २९ ॥

नि. ३. ४
४०

त्वयामन्योसरथमारुजंतो हर्षमाणा सो धृषिता मरुत्वः ॥ तिग्मेष्व आ
युधा संशिराना अभिप्रयंतु नरो अग्नि रूपाः ॥ त्वयामन्योसरथमारुह्य
रुजंतो हर्षमाणा सो धृषिता मरुत्वस्तिग्मेष्व आयुधानि संशिरयमा
ना अभिप्रयंतु नरो अग्नि रूपाः अग्निकर्माणाः संनद्धाः कवचिन इति
वादधिका व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥ आदधिकाः शवसापं
चरुहीः सूर्य इव ज्योतिषा पस्ततान ॥ सहस्रसाः शतसा वा ज्यवा पृण
क्तु मध्वासमिमावचांसि ॥ आतनोति दधिकाः शवसा बलेनापः सूर्य
इव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्रसाः शतसा वा जीवे जनवा
नर्वरणवान्त्संपृणक्तु नो मधु नो दके न वचनानीमानीति मधुधमते वि

४०

परीतस्य सविता सर्वस्य प्रसविता तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥ सविता यंत्रैः
पृथिवीमरम्णादस्कं भुने सविता द्यामदंहत ॥ अश्वमिवाधुक्षुत्थुनि
मंतरिक्षममृतं तैबस्थं सविता समुद्रं ॥ सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयद
नारं प्रणेतारिहो सविता द्यामदंहदश्वमिवाधुक्षुत्थुनि मंतरिक्षे मेघं
बस्थममृतं तैबस्थममृतं इति वात्वरमाणा इति वा सविता समुदितार
मितिकमन्यमध्यमा देवमवक्ष्यदादित्योपि सवितोच्यते तथा च हेर
ण्यस्तूपे स्तुतोर्चिन्हिरण्यस्तूपः ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादि
न्येष गर्भवति ॥ ३२ ॥ हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वांगिर सोऽनु देवा
जे अस्मिन् ॥ एवात्वा च न्वसं वंदमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागराहं ॥

नि. ३. ४
४९

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयस्तूपो हिरण्यमयस्तूपो स्येति वास्तूपस्त्याय
ते संघातः सवितर्यथात्वांगिरसोजुह्वे वाजेनेस्मिन्नेवं त्वार्चं नवनायवं
दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागम्य हं त्वष्टा व्याख्यातस्तस्यैषा भवति
॥ ३३ ॥ देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषो षप्रजाः पुरुधा जजान ॥
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानां मसरत्नमेकं ॥ देवस्त्वष्टा सविता
सर्वरूपः पोषति प्रजारसानुप्रदानेन बद्धधा चैमा जनयतीमानि च सर्वा
णि भूतान्युदकान्यस्य महच्चासमै देवानां मसरत्नमेकं प्रज्ञावत्वं वानवत्वं
वापि वासरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्तश्चास्यामर्था असरत्नमादि
तु संवातो वातीति स तस्तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥ वात आवातु भेषजं शंभुम

४९

यो भुनो हृदे ॥ प्रण आयूषिता रिषत् ॥ वात आवातु भेषज्यानि शंभुमयो भु
चनो हृदयाय प्रवर्त्यतु चन आयुरग्निर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥
प्रतित्यं चारुमध्वरंगो पीथायु प्रहूयसे ॥ मरुद्भि रग्न आगहि ॥ तं प्रति चारु
मध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोग्ने मरुद्भिः सहा गच्छेति कमन्यं मध्यमा
देवमवक्ष्यत्तस्यैषा परा भवति ॥ ३६ ॥ अभित्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं
मधु ॥ मरुद्भि रग्न आगहि ॥ अभि सृजामित्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सो
म्यं मधु सोममयं सोग्ने मरुद्भिः सहा गच्छेति ॥ ३७ ॥ वेनो वेनतेः कांतिक
र्मणस्तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥ अयं वेनश्चोदयत्यग्निगर्भाज्योतिर्जरायूर
जसो विमाने ॥ इममुपासंगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रामृतिभीरिहंति ॥ अ

नि.उ.४
४२

यंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भा आपइतिवाज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य
जरायुस्सनीयंभवतिजरायुजरयागर्भस्यजरयायूयतइतिवेममपांचसंगमने
सूर्यस्यचंशिशुमिवविप्रामतिभीरिहंतिलिहंतिस्तुवंतिवर्द्धयंतिपूजयंतीतिवा
शिशुः संसनीयोभवति शिशूतिर्वीस्याहानकर्मणाश्चिरलब्धोगर्भोभव
त्यस्कनीतिरस्संनयतितस्यैषाभवति ॥ ३९ ॥ अस्कनीतेमनो अस्मा
संधारयजीवातवेसुप्रतिरानु आयुः ॥ रांरंधिनः सूर्यस्यसंदर्शिघ्र
तेनत्वंतन्वंवर्द्धयस्व ॥ अस्कनीतेमनो अस्मासुधारयचिरंजीवनायप्र
वर्द्धयचन आयूरंधयचनः सूर्यस्यसंदर्शनायैरध्यतिर्वशागमनेषिदृ
श्यते ॥ मारधामद्विषतेसोमराजन्नित्यपिनिगमोभवतिघृतेनत्वमा

४२

त्मानंतन्वंवर्द्धयस्वतोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ॥ ४० ॥ ऋतस्यहि
शुरुधः संतिपूर्वः ऋतस्यधीतिर्वृजिनानिहंति ॥ ऋतस्यश्लोकोबधि
राततर्दकर्णाबुधानः शुचमानआयोः ॥ ऋतस्यहिशुरुधः संतिपूर्
वः ऋतस्यप्रज्ञावर्जनीयानिहंति ऋतस्यश्लोकोबधिरस्यापिक
र्णावात्तृणातिबधिरोबस्थः श्रोत्रः कर्णौबोधयन्दीप्यमानश्चायोर
यनस्यमनुष्यस्यज्योतिषोवोदकस्यवेंडरिंधेरुनत्तेवीतस्यैषाभव
ति ॥ ४१ ॥ प्रतद्वोचैयंभव्यायेद्वेहव्योनयइषवान्मन्मुरेजतिरक्षो
हामन्मुरेजति ॥ स्वयंसो अस्मदानिदोवधैरजेतदुर्मतिं ॥ अवस्त्र

नि. उ. ४
४३

वेदधरां सोवतुरमवक्षुद्रमिव स्रवेत् ॥ प्रब्रवीमितद्भव्यायेदवेहव
नार्हद्वयद्वयान्नन्नवान्कामवान्मननानिचनोरेजयतिरक्षो
हाचबलेनरेजयतिस्वयंसोस्मदग्निनिदितारं ॥ वधैरजेनडुर्मतिं
॥ अवस्रवेदधरांसस्ततश्चावतरंक्षुद्रमिवावस्रवेदध्यासेभूयांस
मर्थमन्यंतेयथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेतितसरुच्छेपस्यशीलं
परुच्छेपऋषिःपर्ववच्छेपःपरुषिपरुषिशोपोस्येतिवेतीमानिस
सविंशतिर्देवतानामधेयान्यक्रांतानिस्तुक्तांजिहविर्भाजिते
षामेतान्यहविर्भाजिवेनोसुनीतिर्ऋतइडः प्रजापतिः प्रजानां पाता

४३

वापालयितावातस्येषाभवति ॥ ४२ ॥ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वा
जातानिपरितावभूव ॥ यत्कामास्तेजुङ्गमस्तनोअस्तुवयंस्यामपतयो
रयीणां ॥ प्रजापतेनहित्वदेतान्यन्यः सर्वाणिजातानितानिपरिवभू
वयत्कामास्तेजुङ्गमस्तनोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणामित्याशीर
हिव्याख्यातस्तस्येषाभवति ॥ ४३ ॥ अङ्गामुक्थैरहिंगुणीषेबुध्ने
नदीनारजः सुधीदन् ॥ अप्सजमुक्थैरहिंगुणीषेबुध्नेनदीनारजः
सूदकेषुसीदन्बुध्मन्तरिद्वं बत्थाअस्मिन्धृताआपइतिवेदमपीतर
द्वुध्ममेतस्मादेवबत्थाअस्मिन्धृताः प्राणाइतियोहिः सबुध्म्यो

नि.उ.४
४४

बुधमंतरिक्षंतान्निवासात्तस्यैषाभवति ॥ ४४ ॥ मानोहिर्बुधो
रिषेधान्मायुजोअस्यस्त्रिधदृतायोः॥माचनोहिर्बुधोरेषणाय
धान्मास्ययजोखाचस्त्रिधद्यजकामस्यसपणोव्याख्यातस्त
स्यैषाभवति ॥ ४५ ॥ एकःसपुर्णःससमुद्रमाविवेशसःइदंवि
श्वंभुवनंविचष्टे ॥ तंपाकेनमनसापश्यमंतितस्तंमातारेब्धि
पुरेब्धिमातरं ॥ एकःसपुर्णःससमुद्रमाविशतिसइमानिस
र्वाणिभूतान्यभिविपश्यतितंपाकेनमनसापश्यमंतितइ
त्युपेदृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्यारव्यानसंयुक्ततंमातारेब्धिवा

४४

मेषामाध्यमिकासउमातरंरेब्धिपुरूरवाबद्धधारोरुयते
तस्यैषाभवति ॥ ४६ ॥ समस्मिंजायमानआसतगनाउतेम
वर्धनद्यः१ःस्वर्गर्त्ताः॥महेयत्वापुस्तुरवोरणायावर्धयंदस्युह
त्यायदेवाः॥समासतास्मिन्जायमानेग्नागमनादापादेवप
त्योवापित्वेनमवर्धयन्नद्यःस्वर्गर्त्ताःस्वयंगामिन्योमहेतेचय
त्वापुस्तुरवोरणायरमणीयायसंग्रामायावर्द्धयन्दस्युहत्याय
चदेवादेवाः॥ ४७ ॥ अथातोमध्यस्थानावायवायाह्यासस्त्रा
णासोनीचीनवारंतमूष्मिरुद्राययातेदिद्युज्जराबोधा

नि. ३. ४
४५

दर्दयोजातो विद्वक्षान्नप्रापिनद्धमशमास्यमवतंक्षेत्रस्यपतिः
क्षेत्रस्यपतिना क्षेत्रस्यपतेमीवहा पुनरेहियो अनिधर्मः परेथि
वांसंसेनेव सृष्टामित्रोजनान्हिरण्यगर्भोयेते सरस्वो विश्व
कर्मा सर्वस्य विश्वकर्मा विमना विश्वकर्मन्ह विषात्यमृषुस
द्यश्चित्तयामन्यो आदधिकाः सविता हिरण्यस्तूपो दिवस्त्वष्टा
वात आवातु प्रतित्यमभित्वावेनो वेनते अयं वेनो सुनीत क्रतुस्य
प्रतद्वोचेयं प्रजापते जामुक्थैर्मनो हिरेकः सपर्णीः समस्मिन्स ४५
सचत्वारिंशत् ॥ ४ ॥ इति नैरुक्ते उत्तर षट्के चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्री० ॐ श्येनो व्याख्यातस्तस्यैवाभवति ॥ १ ॥ आदाय श्येनो अमरत्सोमं
सहस्रं सवांसं अयुतं च साकं ॥ अत्रापुरंधिरजहाद रातीर्मदे सोमस्य मू
रा अमूरः ॥ आदाय श्येनो हरत्सोमं सहस्रं सवानयुतं च सहस्रं सह
स्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्रायुतं सोममभक्ष्वास्तत्संबंधेनायुतं दक्षिणा इति
वा तत्रापुरंधिरजहाद मित्रानदा नानिति वामदे सोमस्य मूरा अमूर इत्येदे
च सूक्ते सोमयानेन चस्तुतस्तस्मादिदं मन्यंत ओषधिः सोमः सुनोते र्य
देनमभिषुण्वंति बहुलमस्यंते घट्टुकं वृत्तमाश्वर्यमिव प्राधान्येन तस्य
पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥ स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व
सोमधारया ॥ इन्द्रायुपातवे सुतः ॥ इति सानिगदव्यांतीथेवापराभवति
ख्या

नि.उ.

४६

म

चंद्रमसो वै तस्य वा ॥ ३ ॥ सोमं मन्यते पयिवान्यत्संपिषंत्योषधिं ॥ सोमं यं ब्रह्म
ह्मणो विदुर्न तस्या श्रातिकश्चन ॥ सोमं मन्यते पयिवान्यत्संपिषंत्योषधिमि
ति वृथा सुतमसो ममाह सोमं यं ब्रह्मणो विदुरिति न तस्या श्रातिकश्चना यजे
त्यधियज्ञमथाधिदैवतं सोमं मन्यते पयिवान्यत्संपिषंत्योषधिमित्यजुः सु
तं सोममाह सोमं यं ब्रह्मणो विदुश्चंद्रमसं न तस्या श्रातिकश्चना देव इत्यथै
षा परा भवति चंद्रमसो वै तस्य वा ॥ ४ ॥ यत्त्वा देव प्रपिबंति ततः आप्यायसे
पुनः ॥ वायुः सोमस्य रक्षिता समाना मास आकृतिः ॥ यत्त्वा देव प्रपिबंति
ततः आप्यायसे पुनरिति न राशं सानभिप्रेत्य पूर्वपक्षा परपक्षाविति वा वा
युः सोमस्य रक्षिता वायुमस्य रक्षितारमाह साहचर्याद्दसहरणाद्वासमा

४६

मानां संवत्सराणां मास आकृतिः सोमो नृपविशेषैरोषधिं च चंद्रमा वा चंद्र
माश्चायं दमति चंद्रो माता चंद्रो मानमस्येति वा चंद्रश्चंदतेः कांतिकर्मणश्च
दनमित्यप्यस्य भवति चारुद्रमतिचिरं दमति चमेवापूर्वं चारुरुचेर्विपरीत
स्य तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ नवो नवो भवति जायमानो द्वाकेतुरुषसो मित्यग्रं
भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्त्रं चंद्रमास्ति रते दीर्घमायुः ॥ नवो नवो भवति
जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्या द्वाकेतुरुषसो मित्यग्रमित्यपरपक्षा
तमभिप्रेत्यादित्यं देवतो द्वितीयः पाद इत्येकं भागं देवेभ्यो विदधात्याय
नित्यर्धमासे ज्यामभिप्रेत्य प्रवर्धयते चंद्रमा दीर्घमायुर्मृत्युमोरमती
तिसतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मोहल्यस्तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नि.उ.
४७

यस्य

परं मृत्योऽनुपरेहि पंथां यस्ते स्व इतरो देव्यानां त॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवी-
मिमानः प्रजो रीरिषो मोतवीरान्॥ परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवपरेहि मृत्यो कथितं
तेन मृत्यो मृतं च्यावयते भवति मृत्यो मदेवा मुदेवा तेषां मे षा भवति॥ ७॥ त्वे-
ष मिथ्या समरणं शिमीव तोरिं द्रा विष्णु सुत पावा मुरुष्यति॥ यामर्त्या य प्रति-
धीयमानं मिच्छु शानो रस्तुरसना मुरुष्यथः॥ इति सानिगद व्याख्याता विश्वा-
नरो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति॥ ८॥ प्रवो मुहे मंद मानायां धु सोर्चा विश्वान-
राय विश्वा भुवे॥ इन्द्रस्य सुमखं स हो महि श्रवो नृम्यं च रोदसी स पृथतः॥ प्रा-
चत यूयं स्तुतिं महते ध सो नस्य दात्रे मंद मानाय मोद मानाय स्तूय मानाय
शब्दाय्य मानायति वा विश्वानराय सर्वं विभूतायेंद्रस्य यस्य प्रीति सुमहद्

४७

लं महच्च श्रवणीयं यशो नृम्यं च बलं नृन्तं द्यावा एथि व्योवः परिचरत इति कमन्यं
मध्यमा देवमवश्यं तस्यैषा भवति॥ ९॥ उडु ज्योतिर मृतं विश्वजन्यं विश्वानरः स-
विता देवो अश्रेत॥ उदशि श्रिय ज्योतिर मृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देव इति धा-
ता सर्वस्य विधाता तस्यैषा भवति॥ १०॥ धाता ददातु दाशुषे प्राची जीवा तु मसिता
वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः॥ धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविका मनु-
पक्षिणं वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणो विधाता धात्रा व्या-
ख्यातस्तस्यैषा निपातो भवति बहु देवतायामुचि ११ सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्म-
णि बृहस्पतेरनुमत्या उशर्मणि॥ तवाह मद्यमघवन्नुपस्तुतो धातर्विधातः कु-
लशांस असक्षयं॥ इत्येताभिर्देवताभिरसि प्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति

नि. ३.
४८

कलशः कस्मात्कला अस्मिन्नेरते मात्राः कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णा मात्राः
१२॥ अथातो मध्यस्थानादेव गणास्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भवन्ति मरुतो
मितरा विणो वा मितरो चिनो वा मह इवन्तीति वा तेषां मेषा भवति ॥ १३॥ आविद्युन्म
द्रिर्मरुतः स्वर्के रथे भिर्यातः ऋष्टि मद्रि रश्वपणैः ॥ आवर्षिष्ठयान इषाव यो
न यस्तता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्रिर्मरुतः स्वर्केः स्वचने रिति वा स्वचने रिति वा
स्वर्चिभिरिति वा रथे रायातः ऋष्टि मद्रि रश्वपणै रश्वपतने र्वर्षिष्ठेन च नो न्ने
न वय इवापतत सुमाया कल्याण कर्माणो वा कल्याण प्रज्ञा वारुडा व्याख्या
तास्तेषां मेषा भवति ॥ १४॥ आरुडा सुइ इवन्तः सुजोष सो हिरण्य रथाः सुवि
ताय गन्त न ॥ इयं वोऽस्मत्प्रतिहर्यते मतिस्तृल्लजेन दिव उत्सा उदन्येव ॥

४८

आगच्छत रुडा इंद्रेण सह जोषणाः सुविताय कर्मण इयं वोऽस्मदपि प्रतिकाम
यते मतिस्तृल्लजेन दिव उत्सा उदन्येव तृल्लज कृत्यते रुदन्युरुदन्यते र्त्र
भवत्तु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा तेषां मेषा भवति ॥ १५॥
विष्टी शमीतरणिलेन बाधतो मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशुः ॥ सोधन्व
नात्र भवः सूरचक्षसः संवत्सरे समष्ट्यंतधीतिभिः ॥ कृत्वा कर्माणि हि
प्रलेन वोढारो मेधा विनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिरै सोधन्वनात्र
भवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समष्ट्यंतधीतिभिः कर्मभिर्त्रैरभ
विभवा वा जइति सुधन्वन आगिर सरयत्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्त
माभ्यां बहुवं निगमा भवन्ति न मध्यमेन तदेतदभोश्च बहुवचनेन च म

नि० उ०
४६

सस्यचसंस्तवेन बहूनि दत्ता तेषु योऽसूक्ता निभवं त्यादित्यरम्भयोऽप्यभ
वञ्च्यंते ॥ अंगो ह्यस्य यदमस्तनागृह्येदमभवनानुगच्छथ ॥ अंगो
ह्यआदित्यो गृह्णीयस्तस्य यदस्वपथगृह्यावत्तत्र भवथ न तावदिह भव
थेत्यंगिरसो व्याख्यातस्तिषामेषा भवति ॥ १६ ॥ विरूपास इदं पयस्तदङ्गं
भीरवे पसः ॥ ते अंगिरसः स्तनवस्ते अग्नेः परिजिज्ञिरे ॥ बद्धरूपाः क्रपयस्ते
गंभीरकर्मणो वा गंभीरप्रज्ञावर्ति गिरसः पुत्रास्ते गेह रधिजिज्ञिर इत्यग्निज
न्मपितरो व्याख्यातस्तिषामेषा भवति ॥ १७ ॥ उदीरतामवस्व उदीरतामवस्व
ध्यामाः पितरः सोम्यासः ॥ असंयद्वयुरवृकाः क्रतुज्ञास्ते नो वं तु पितरो हवे
षु ॥ उदीरतामवस्व उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसं

४६

पादिनस्ते सुंये प्राणमन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वायज्ञा वातिन आगच्छं
तु पितरो द्धानेषु माध्यमिकेऽयमइत्याहुस्तस्मान्माध्यमिका न्पितृन्मन्यंते अंगि
रसो व्याख्याताः पितरो व्याख्याता भृगवो व्याख्याता अथर्वाणोऽथ न वं तं स्त
र्वतिश्चरति कर्मा तत्प्रतिषेधस्तेषामेषा साधरणा भवति ॥ १८ ॥ अंगिरसो
नः पितरो न वग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ॥ तेषां वयं सुमंतो यज्ञिया ना
मपि भुङ्क्ते सोमनस्यो संम ॥ अंगिरसो नः पितरो न वगत्यो न वनीत गतयो
वाथर्वाणो भृगवः सोम्या सोमसं पादिनस्तेषां वयं सुमंतो कल्याण्यां म
तो यज्ञिया नामपि चेषां भुङ्क्ते भंदनीये भाजनवति वाक्कल्याणे मनसि स्या
मेति माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः पितर इत्याख्यातमथाप्युषयस्त्यं

नि.उ.
५०

ते॥१८॥सूर्यस्येववक्षथोज्योतिरेषांसमुद्रस्येवमहिमार्गसीरः॥वातस्येवप्र
ज्वेनान्येनस्तोमोवसिष्ठाऽअन्वेतवेवः॥इतियथाआस्याआप्नोतेस्तेषामे
षनिपातोभवत्येन्द्राभृचि॥२०॥स्तुषेय्यंपुरुवर्यसमृच्चमिनतममास्यमास्या
नां॥आदर्षतेशवसासप्तदानून्प्रसाक्षतेप्रतिमानानिभूरि॥स्तोतव्यंबदुरु
पमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृणातियःशवसाबलेनसप्तदा
तृनितिवासप्तदानवानितिवाप्रसाक्षतेप्रतिमानानिबहूनिसाक्षतिराप्नोतिक
र्मा॥२१॥अथातोमध्यखानास्त्रियस्तासामदितिःप्रथमागामिनीभवत्य
दितिव्याख्याततस्याएषाभवति॥२२॥दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेराजाना
मित्रावरुणाविवाससि॥अदूर्तपंथाःपुरुषोअर्यमासप्तहोताविषुरुषे

५०

पुजन्मसु॥दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेकर्मणिराजानोमित्रावरुणोपरिचर
सिविवासतिःपरिचर्यायांहविष्मांआविवासतीत्याशास्तेर्वीतृदूर्तपंथाअ
खरमाणपंथाबदुरथोर्यमादित्योरीनियच्छतिसप्तहोतासप्तास्मेरश्मयो
रसानभिसनामयंतिसप्तेनमृषयस्तुवंतीतिवाविषमरूपेषुजन्मसुकर्म
सूदयेष्वादित्योदक्षइत्याङ्कुरादित्यमध्येचस्तुतोदितिर्दाक्षायणी॥अदि
तेर्दक्षोअजायतदक्षाददितिःपरीतिचतत्कथमुपपद्येतसमानजन्मानो
स्यातामित्यपिवादेवधर्मेणेतरेतरजन्मानोस्यातामितरेतरप्रकृतीअ
ग्निरप्यदिरुच्यतेतस्येषाभवति॥२३॥यस्मेत्वंसुद्रविणोददाशोनागा
स्त्वमदितेसर्वता॥यमंडेणशवसाचोदयासिप्रजावताराधसातेस्या

नि. ३.
५९

म॥ यस्मै त्वं सुद्विणोददास्य नागास्त्वमनपरा धत्वमदिते सर्वासु कर्मत
तिष्ठाग आङ्पूर्वाङ्मेरेन एतेः किल्बिषं किल्भिदं सुकृतकर्मणो भयं की
र्त्तिमस्य भिनत्तीति वायं भदेण शवसा बलेन चोदयसि प्रजावता च राधसा
धनेन ते वयमिह स्यामेति सरमा सरणात्तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥ किमि
च्छंती सरमा प्रेदमान इदूरे ह्यध्वाजगुरिः परांचेः ॥ कास्मे हितिः का परि
तकम्या सीत्कुथं रसाया अतरः पयांसि ॥ किमिच्छंती सरमेदं प्राने इदूरे ह्य
ध्वाजगुरिर्जंगम्यतेः परांचेनैरचितः का ते स्मा स्वर्थं हितिरासीत्किं परित
कनं परितकम्यारात्रिः परित एनांत कमत केमेत्युल्लना मंत कत इति सतः क
थं रसाया अतरः पयांसीति रसानदी रसतेः शब्दकर्मणः कथं रसांता ल्यु
नि

५९

दकानीति वादे वशुनीदेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूह इत्याख्या नं सरस्व
ती व्याख्याता तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥ पावकानः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीव
ती ॥ यज्ञं वष्टुधिया वसुः ॥ पावकानः सरस्वत्यनैरन्नवती यज्ञं वष्टुधिया व
सुः कर्म वसुस्तस्या एषा भवति ॥ २६ ॥ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति के
तुना ॥ धियो विश्वा विराजति ॥ महदणः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतु
ना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति वागर्थेषु वि
धीयते तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यते वाग्व्याख्याति स्या एषा भवति ॥ २७ ॥
यद्वाग्वदंत्य विचेतनानि राष्ट्रीदेवानां निषसादं मुद्रा ॥ चतस्र ऊर्जं दुडु
हे पयांसि क्वस्विदस्याः परमं जगाम ॥ यद्वाग्वदंत्य विचेतनान्यविज्ञाता

स

नि. ३.
५२

निराष्ट्रदेवानां निषसादमं दामदना चैत सो नु दिशः कर्जं दुःपयांसि कश्चिद
स्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरंतीति वा तस्या
एषा परा भवति ॥ २८ ॥ देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति ॥ सानो
मं देषु मूर्जं दुःहाना धेनुर्वागस्मानुपसृष्टुते तु ॥ देवीं वाचमजनयंत देवास्तां सर्वरूपाः
पशवो वदंति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सानो मदना न्नं चरसंच दुःहाना धेनुर्वाग
स्मानुपेतु सृष्टुतानुमतीरां केति देवपत्न्या वितिनैरुक्ताः योर्णमास्या वितियाजि
काया पूर्वा योर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सारं केति विज्ञायते नुमतिरनुमननात्त
स्या एषा भवति ॥ २९ ॥ अन्विदनुमते त्वं मन्यासे शं च न स्तुधि ॥ कले दक्षाय नो हि नु
प्रण आयुषि तारिषः ॥ अनुमन्यस्वानुमते त्वं सारं च नः कुर्वे न च नो पत्न्या यधो हि

५२

प्रवर्धय च न आयुः राकारा ते दानकर्मणस्तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥ राकामहं सुहं वी
सुष्टुती कुवेषु णो तु नः सुभगा बोधतु त्मना ॥ सीव्यत्वयः सूच्या छिद्यमानया
ददातु वीरं शतदायमुक्थ्य ॥ राकामहं सुहं वी स सुष्टुत्या क्वयेषु णो तु नः सु
भगा बोधतु त्मना सीव्यत्वयः प्रजजननकर्म सूच्या छिद्यमानया सूची
सीव्यते ददातु वीरं शतप्रदमुक्थ्य वक्तव्यप्रशंसं सिनीवाली कुङ्कुरिति
देवपत्न्या वितिनैरुक्ता अमावास्ये इति याजिकाया पूर्वा मावास्या सा सि
नीवाली यात्र रासा कुङ्कुरिति विज्ञायते सिनीवाली सिनमन्नं भवति सि
नातिभूतानि वालं पर्वणो ते स्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वावालेने वास्या
मणुत्वाच्चंद्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥ सिनीवा

नि. ३.
५३

लिष्टुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा॥ जुषस्वहव्यमाहुतं प्रजां देविदिदिद्विनः॥
सिनीवा लिष्टुष्टुजघनेस्तुकस्त्यायतेः संघातेः पृथुक्शस्तुकेष्टुस्तुकेवाया
त्वं देवानामसिस्वसा स्वसा सुअसास्वेषु सीदतीति वा जुषस्वहव्यमदनं प्रजां
च देविदिशानः कुहू रूहतेः काभूदिति वा कसतीहूयत इति वा क्काहुतं हवि
र्जुहोतीति वा तस्या एषा भवति॥ ३२॥ कुहू मंहं सुहृतं विष्नुनाय समस्मिन्य
ज्ञे सुहृवां जोहवीमि॥ सानो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यैते देविहविषाविधेम॥
कुहू मंहं सुहृतं विदितकर्माणं मस्मिन्यज्ञे सुहृनामा क्ये सानो ददातु श्रवणं
पितृणां पित्र्यं धनमिति वा पित्र्यं यश इति वा तस्यैते देविहविषाविधेति व्याख्या
तं यमी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥ ३३॥ अन्यमूषुत्वं यम्यन्यउत्वां परिध्वज

मे
५३

तेलिबुजेवृक्षं॥ तस्य वात्वं मन इच्छा सवातवाधा कृणुष्वसंविदं सुसंज्ञं॥ अ
न्यमेव हित्व यम्यन्यस्त्वां परिध्वक्ष्यते लिबुजेवृक्षं तस्य वात्वं मन इच्छा सवात
वाधानेन कुरुष्व॥ संविदं सुसंज्ञं कल्याणसंज्ञं यमीयमंचकमेता प्रत्याचच
क्षुत्वा व्यानं॥ ३४॥ उर्वशी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥ ३५॥ विद्युन्नयाप
तंतीद विद्योऽरंती मे अप्याकाम्यानि॥ जनिष्टो अयोनयः सुजातः प्रार्वशीति
रतदीर्घमायुः॥ विद्युदिवयापतं तद्योतत हरंती मे अप्याकाम्यान्पुदका
न्यंतरिक्षलोकस्य यदानूनमयं जायेताद्व्योध्यप इति नर्यो मनुष्यो नृभ्यो
हितो नरापत्यमिति वा सुजातः सुजाततरोऽथोर्वशी प्रवर्धते दीर्घमायुः पृ
थिवी व्याख्याता तस्या एषा भवति॥ ३६॥ बलिस्थापर्वतानां रिवृद्धं विभ

य

नि.उ.
५४

विष्टथिवि॥ प्रयाभूमिंप्रवत्वतिमुक्ताजिनोषिमहिनि॥ सत्यंत्वंपर्वतानांमे
धानांखेदनंछेदनंभेदनंबलममुत्रधारयसिष्टथिविप्रजिन्वसियाभूमिंप्र
वणवतिमहत्वेनमहतीत्युदकवतीतिवेंडाणीइस्यपत्नीतस्याएषाभवति
॥३७॥ इंडाणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवं॥ नद्यस्याअपरंचनजुरमा
मरतेपतिर्विश्वस्मादिंडुत्तरः॥ इंडाणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रुणवं
नद्यस्याअपरामपिसमांजरयांम्रियतेपतिःसर्वस्माद्यइंडुत्तरस्तमेत
द्दूमस्तस्याएषापराभवति॥३८॥ नाहमिंडाणिरारणसरव्युर्वृषाकपेर्त्त
ते॥ यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवेषुगच्छतिविश्वस्मादिंडुत्तरः॥ नाहमिंडा
णिरमेसरव्युर्वृषाकपेर्त्तते॥ यस्येदमप्यंहविरप्कशृतमद्भिःसंस्कृतमि

५४

तिवाप्रियंदेवेषुनिगच्छतिसर्वस्माद्यइंडुत्तरस्तमेतद्दूमोगोरीरोच
तेर्ज्वलतिकर्मणोयमपीतरोगोरोवर्णएतस्मादेवप्रशस्योभवतित
स्याएषाभवति॥३९॥ गोरीर्मिर्मायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदी
साचतुष्पदी॥ अष्टापदीनवपदीबभ्रुवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्॥ गो
रीर्निर्मिमायसलिलानितक्षतीकुर्वत्येकपदीमध्यमेनद्विपदीमध्यमे
नचादित्येनचचतुष्पदीदिग्भिरष्टापदीदिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चनवप
दीदिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येनचसहस्राक्षराबहुदकापरमेव्य
वनेतस्याएषापराभवति॥४०॥ तस्याःसमुद्राअधिविहरंतितेनजीवं
तिप्रदिशश्चतस्रः॥ ततःसरत्यक्षरंतद्विश्वमुपजीवति॥ तस्याःसमुद्रा

नि. ३.
५५

अधिविशरंतिवर्षंतिमेघास्तेनजीवंतिदिगाश्रयाणिभूतानिततः
क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणिभूतान्युपजीवंतिगोव्याख्यातातस्याः
एषाभवति॥४१॥ गौरमीमेदनुवत्संमिषंतंमूर्धानंहिंङ्कृणोन्मा
तुवा३॥सृक्काणंघर्ममभिवाशानामिमातिमायुं पयतेपयोभिः॥गो
रन्वमीमेदत्संनिमिषंतंमनिमिषंतमादित्यमितिवा मूर्धानमस्या
मिहिङ्करोन्मननायसृक्काणं सरणंघर्महरणमभिवावशानामि
मातिमायुं प्रप्यायतेपयोभिर्मायुमि॥वादित्यमितिवावागेषामाध्य
मिकाघर्मधुगितियाज्ञिकाधेनुर्धयंतर्वाधिनोतेर्वातस्या एषाभव
ति॥४२॥ उपकृये सुडुघां धेनुमेतां सुहस्तोगो धुगुतदोहदेनां॥ अ

५५

घंसवंसवितासाविषन्नोभीद्वो घर्मस्तदुषु प्रवोचं॥ उपकृये सुदो
हनां धेनुमेतां कल्याणहस्तोगो धुगपिचंदोग्धेनां श्रेष्ठं सवंसवि
ता सुनोतुनेत्ते मर्त्ये घद्विष्टः सर्वपांसववानां यदुदकं यद्वापयो
यजुष्मदभीद्वो घर्मस्तं सुब्रवीमिवागेषामाध्यमिकाघर्मधुगि
तियाज्ञिका अघ्याहंतव्याभवत्यघघ्नीतिवातस्या एषाभवति॥४३॥
सुयवसा इगवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम॥ अद्वितृणम
घ्ये विश्वदानी पिव शुद्धमुदकमाचरंती॥ सुयवसादिनी भगवती
हि भवतीथेदानी वयं भगवंतः स्यामाद्वितृणमघ्ये सर्वदा पिव च शुद्ध
मुदकमाचरंती तस्या एषा पराभवति॥४४॥ हिङ्कृण्वती वसुपत्नी

नि. ३
५६

वसूनां वत्समिच्छंतीमनसाभ्यागात् ॥ दुहामश्विभ्यां पयो अध्येयं साव
र्धतां महते सौभगाय ॥ इति सानि गदव्याख्याता पथ्या स्वस्तिः पंथा अंत
रिक्षं तं निवासात्तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥ स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठो रेक
स्वत्यभियावा ममेति ॥ सानो अमासो अरणो निपातु स्वावेशा भवतु
देवगोपा ॥ स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठो रेक स्वती धनवत्यभ्येति याव
सूनिवननीयानि सानो मागृहे सानि रमणे सानि र्गमने पातु स्वावेश
भवतु देवी गोप्त्री देवानोपायत्विति देवानां गोपायं त्विति वाषाव्या
ख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥ अपोषा अनसः सरत्सं पिष्टादहवि
भ्युषी ॥ नियत्सी शिश्रथ हृषा ॥ अपोरदुषा अनसः संपिष्टा न्मेघा
स

५६

द्विभ्युष्यमो वायुरनितेरपिवोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिवानः शकटमा
नद्वमस्मिंश्चीवरमनितेर्वास्याज्जीवनकर्मण उपजीवंत्येनन्मेघोप्यन एतस्मा
देवयन्निरशिश्नथ हृषावर्षिता मध्यमस्तस्या एषा परा भवति ॥ ४७ ॥ एतदस्या अ
नः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ॥ सा सारंसी परावतः ॥ एतदस्या अन आशेतै सुसंपिष्ट
मितरदिव विपाशिविमुक्तपारिससारोषाः परावतः प्रेरितवतः परागता द्वेका व्या
ख्याता तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ अभिनदुका यूथस्य माता स्मन्नुदीभिरुर्वशीवा
गुणा तु उर्वशीवा नृहृदि वा गुणानाभ्युर्ण्वाना प्रभृथस्ययोः ॥ सिषक्तुन उर्ज
व्यस्य पुष्टेः ॥ अभिगुणा तु नदुका यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभिनदीभिरु
र्वशीवा गुणा तु उर्वशीवा नृहृदि वा गुणानाभ्युर्ण्वाना प्रभृथस्य प्रभृत
स्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वा दकस्य वा सेवतां नोन्नस्य पुष्टेरोदसीरु

नि. ३.
५७

इस्यपत्नीति स्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमाङ्ग वामहे ॥ आय
स्मिन्तु स्तोसुरणा निविभ्रती सचा मुरुत्से रोदसी रथं क्षिप्रं मारुतं वयं श्रव
णीयमाङ्गया मह आयस्मिन्तु स्तोसुरमणीया न्युदकानि विभ्रती सचा मुरुत्से
सहरोदसी रोदसी ॥ ५० ॥ श्येनो व्याख्यात आदाय स्वादिष्ठया सोमं मन्यते यत्त्वा
देवनो नवः परं मृत्यो त्वेष मिस्था प्रवो मह उडुज्योतिर्धाता ददातु सोमस्य राज्ञो या
तो मध्यस्थाना देवगणा आविद्युन्मद्रिरारुद्रा सो विष्टी शमी विष्ट्या स उदीरता म
धेरं गिरसोनः सूर्यस्येव स्तुषेय्यमथातो मध्यस्थाना स्त्रियो दक्षस्येवायस्मे त्वं कि
मिहंती पावकानो महो अणो यद्वा ग्वदंती देवी वाचमन्विदनुमते राकामहं सिनीवा
ली कुहूमहमन्यमूषुर्वशी विद्यन्ता किं थ्यं डाणी नाहमिडाणि गोरीभिर्मायतस्याः समुद्रा
गोरमी मेदु पद्मये सूर्यवेसा हिं कृण्वती स्वस्तिरिध्यपोषा एतदस्या अभिन इकारथं नु पंचरा

मेघं

व ५७

ॐ अथातो ध्रुवस्थाना देवतास्ता सामश्विनो प्रथमा गामिनो भवतोऽश्विनो य
जुश्रुवाते सर्वे रसेनान्यो ज्योतिषान्यो श्वेरश्विना विलोर्णवा भस्तका वश्विनो धा
वा एथिव्य विलेके होरात्रा विलेके सूर्या चंद्रमसा विलेके राजानो पुण्यरुता विले
तिहासिकास्तयोः कालजुर्ध्वमर्धरात्रा त्रकाशी भावस्यानुविष्टं भमवुत मोसा
गोहि मध्यमे ज्योतिर्भाग आदित्यस्तयो रेषा भवति ॥ ५१ ॥ वसाति पुस्म चरयो
सिते अपेत्वा विव ॥ कुदेदमश्विना युवमभिदेवाऽं अगच्छतं ॥ इति सानिगद व्याख्या
ता वसाति पुस्म चरयो वसातयो रातयो वसंते समा इतरेतरातयो वक्तेर्वावहते
वी सिते अपेत्वा विव ॥ अपेत्वा हृत्त हणं सुरातयोस्तयोः समानकालयोः समान
कर्मणोः संस्तुत प्राययो रसं स्तेवै नैषोर्ध्वो भवति वासा लोन्य उच्यते उषः पु

नि० उ०
५८

वस्तवान्यइति तयोरेषा परा भवति ॥२॥ इहे हजाना समवावशीतामरेपसातन्वा
नामभिः स्वेः ॥ जिष्णुर्वीमन्यः सुमखस्यस्त्रिदिवो अन्यः सुभगः पुत्रकहे ॥ इहवे
हचजातो संस्तयेते पापेनालिप्यमानयातन्वानामभिश्चस्वेर्जिष्णुर्वीमन्यः सु
महतो बलस्यैरयितामध्यमो दिवोन्यः सुभगः पुत्रकधृत आदित्यस्तयोरेषा भ
वति ॥३॥ प्रातर्द्युजा विबोधया श्विना विहाग छतां ॥ अस्य सोमस्य पीतये ॥ प्रातर्द्यो
गिनौ विबोधया श्विना विहाग छतां मस्य सोमं पानाय तयोरेषा परा भवति ॥४॥
प्रातर्द्युजध्वमश्विना हि नोत नसायमस्ति देव्या अजुष्टं ॥ उतान्यो अस्मद्यजते
विचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ प्रातर्द्युजध्वमश्विनो प्रहिणुत नसायम
स्ति देवे ज्या अजुष्टमेतदप्यन्यो अस्मद्यजते विचावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान्

परा

स्य

५८

नयितुमस्तयोः कालः सूर्योदयपर्यंतस्तस्मिन्नन्या देवता अप्यंत उषावष्टेः
कांतिकर्मण उछते रितरामाध्यमिकानस्या एषा भवति ॥५॥ उषस्तच्चित्रमासरा
स्मभ्यं वा जिनीवति ॥ येन तो कंचुतनयं च धामहे ॥ उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनी
यंधनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषा परा भव
ति ॥६॥ एता उत्या उषसः केतुमक्रतु पूर्वो अर्धे रजसो भानुमंजते ॥ निष्कृण्वानाः
आयुधानी वधृष्णवः प्रतिगावोरुषीर्यंति मातरः ॥ एतास्ता उषसः केतुमक्रतु
तप्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बद्धवचनं स्यात्पूर्वे धेतं रिक्खलोकस्य समंजते म
नुना ॥ निष्कृण्वाना आयुधानी वधृष्णवः ॥ निरित्येष समित्येतस्य स्छान एमी
दिषां निष्कृतं जारिणी वित्यपि निगमो भवति प्रतियंति गावो गमनादरुषीरा रोच

नि. ३.
५६

नान्मातरोभासो निर्माच्यः सूर्योऽस्य पत्न्येषैवाभिष्टुष्टकालतमातस्या ए
षा भवति ॥ ७ ॥ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुदतं सुचक्रं ॥ आरो
हसूर्येऽमृतस्य लोकस्यो न पत्येव हतं कुरुष्व ॥ सुकारानं रान्नमलं सर्वरूप
मपि बोधार्थं स्यात्स किंशुकमिव शल्मलिमिति किंशुकं कंशतेः प्रकाशयति
कर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वारोहसूर्येऽमृतस्य लोकमुदक-
स्य सुखं पत्येव हतं कुरुष्व सविता सूर्यो प्रायच्छतो मायराज्ञे प्रजापतये वेति च
ब्राह्मणं दृषाकपायी दृषाकपेः पत्न्येषैवाभिष्टुष्टकालतमातस्या एषा भव
ति ॥ ८ ॥ दृषाकपायिरेवति सुपुत्र आसुं देस्तुषे ॥ यसत्तु इन्द्र उक्षणः प्रियं काचि
त्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ दृषाकपायिरेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्तुषे मा

५६

ध्यमिकया वाचास्तुषासाधुसादिनीति वासाधुसानिनीति वास्वपत्यं तत्स नोती
ति वा प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्त्संस्त्याया उक्षण उक्षतेर्द्विकर्मण
उक्षं त्युदकेनेति वा प्रियं कुरुष्व सुखाचय करं हविः सुखकरं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उ
त्तरस्त्वमेतद्भूम आदित्यं सरण्यूः सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥ अपागृहं नमृतां
मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ॥ उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादुदामि
थुना सरण्यूः ॥ अपागृहं नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ॥ अपाश्वि
नावभरद्यत्तदासीदजहादौमिथुनो सरण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति
नेरुक्ताय मंचयमी चेत्येति हासिकास्तत्रेति हासमाचक्षते त्वाष्टी सरण्यूर्वव
स्वत आदित्याद्यमौमिथुनो जनयां चकार स सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाः श्वं रूपं

नि. उ.
६०

कृत्वा प्रदुश्वसविवस्वानादित्य आश्वमेवरूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव ततो
श्विनो जज्ञाते सवर्णायां मनुस्तमिवादिन्येष गर्भवति ॥१०॥ त्वष्टा इति त्रैवहृतं
कृणोतीतीदं विश्वं सुवतुंसमेति ॥ यमस्य माता पर्युत्थमाना महोजाया विव
स्वतो ननाश ॥ त्वष्टा इति त्रैवहनं करोतीतीदं विश्वं सु
वतुंसमेतीमानि च सर्वाणि श्रुतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युत्थमाना
महतो जाया विवस्वतो ननाश रात्रिरादित्यस्यादित्यो द्येयं तर्धयते ॥११॥ सवि
ता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौ रपहततमस्का कीर्णरश्मिर्भवति तस्येषा भ
वति ॥१२॥ विश्वा रूपाणि प्रतिमुंचते कविः प्रासावीद्गुडं द्विपदे चतुष्पदे ॥ विना
कमरव्यत्सविता वरेण्यो नु प्रयाणमुष सो विराजति ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्र

६०

तिमुंचते मेधावी कविः कान्तदर्शिनो मेति कवने वी प्रसूवति भर्द्दि पाद्भ्यश्च चतुष्पा
द्भ्यश्च व्यचिरव्यपन्ना कंसविता वरणीयः प्रया मे नृष सो विराजत्यधो रामः सावि
त्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तदेकाग्रं तमो भव
त्यतस्मात्सामान्यादधस्तादामो धस्तात्क्षणः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं चित्वा
न त्वानरामामुपेया इमारमणा योपेयते न धर्मा यद्वृण्यजातीये तस्मात्सामा
न्याह कवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादितिकाला
नुवा दंपरीत्यह कवाकोः पूर्व शब्दानुकरणं वचो रुत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य का
लः प्रागुत्सर्पणात्तस्येषा भवति ॥१३॥ प्रातर्जितुं भगमुग्रं देवमवयं पुत्रमदिते
यो विधुती ॥ आधश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिदाजा चिद्यं भगं भूक्षीत्याह ॥ प्रात

नि.उ.
६१

जितं भगमुग्रं कृये मवयं पुत्रमदिते र्यो विधारयिता सर्वस्याधश्चिद्यं मन्यमानः
आढ्याकुर्दे रिदस्तुरश्चितुरदितियमना मतरते वीवरते वीवरया तर्ण गतिर्यमे
राजा विद्यं भगं भक्षीत्याहं धो भगइत्या डरनुत्तमो न घश्यते प्राशिचमस्या
क्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणं ज नं भगो गच्छतीति वा ज नं गच्छत्यादित्य उदये
न सूर्यः स ते वीरुवते वीरुवते वीरुवते तस्ये पा भवति ॥४॥ उडुलं ज्ञात वेद सं देवं
वहंति केतवः ॥ दृशे विश्वायुसूर्यं ॥ उदहंति तं ज्ञात वेद सं रश्मयः केतवः सर्वेषां
भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति कमन्यमादित्या देवमवस्य तस्ये पा पराभवति
॥१५॥ चित्रं देवाना मुदगादनी कुंचसु मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्या वा प
थिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगत् स्तु सुषश्च ॥ चायनी यं देवाना मुदगमदनी

६१

कंरव्या नं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चापू पुरद्या वा पथिव्यो चांतरिक्षं च महत्वेन
तेन सूर्य आत्मा जगत् स्य च स्थावरस्य चाथ यदस्मि पोषं पुष्यति तत्पूषा भव
ति तस्ये पा भवति ॥६॥ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषु रूपे अहनी द्यौरि
वा सि ॥ विश्वा हि मायाः अवसि स्वधा वो भूदा ते पूषं निहराति रस्तु ॥ शुक्रं ते
अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यद्विषम रूपे ते अहनी
कर्म द्यौरि वचा सि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्त वन्भाजनवती ते पूषन्निह दत्ति
रस्तु तस्ये पा पराभवति ॥ १७॥ पथस्य पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अ
भ्या न कर्क ॥ स नो रास छुरुधश्चं द्राग्रा धियं धियं सीषधा ति प्रपूषा ॥ पथ
स्य थो धिपति वचनेन कामेन कृतो भ्या न कर्क मभ्या पन्ना कर्म मिति वा स नो द

नि. ३.
६२

तद्विष्णुर्भवति

स्तुत्या यनीयायाणि धनानि कर्म कर्मचरः प्रसाधयतु पृथुत्यथ यदि धितो
भवति विष्णुर्विशतेर्वा व्यभोतेर्वा तस्यैषा भवति ॥१८॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे
त्रेधानि दधे पदं ॥ समूहमस्य पांसुरे ॥ यदि दिकं च तद्विक्रमं ते विष्णुस्त्रि
धानि धत्ते पदं त्रेधा भावा यष्टि व्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारो
हणे विष्णु पदे गय शिरसी लोर्णवाभः समूहमस्य पांसुरे व्यायनेन त
रिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूहमस्य पांसुल इव पदं न दृश्य
त इति पांसवः पादेः सूर्यत इति वा पन्नाः शिरत इति वा पंसनीया भवन्तीति
विवा ॥१९॥ विश्वानरो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवत्येन्द्रा मृचि २०
विश्वानरस्य वृस्पतिमनानतस्य शवसः ॥ एवैश्व चर्षणीनामृती ऊरे रथा

६२

नां ॥ विश्वानिरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्वकामेयेरे
नेरवनेर्वा चर्षणीनां मनुष्याणां मूल्या च पथारथानां मिंद्रमस्मिन्यज्ञे द्रया
मिव रुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥२१॥ येनापावकचक्षसा भुरण्यं तु
जनां अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ भुरण्युरिति क्षिप्रनामा भुरण्युः शकुनिर्भूरि
मध्वानं नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोक्ता तत्संपाती भुरण्युरनेन पावकरव्या
नेन ॥ भुरण्यं तु जनां अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ न त्वेव यं स्तुम इति वाक्यशे
षोऽपि वोक्तरस्यो ॥२२॥ येनापावकचक्षसा भुरण्यं तु जनां अनु ॥ त्वं वरुण प
श्यसि ॥ विद्यामेधिरजस्तृथ्वहामिमानो अक्नुमिः ॥ पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥
येषि घोरजश्च पृथुमहांतं लोकमहानि च मिमानोऽक्नुमीरात्रिभिः पश्यन्
सह

नि. ३.
६३

जन्मानिजातानि सूर्यापि वा पूर्वस्यां ॥ २३ ॥ येनापावकचक्षसाभुरण्यं तु
जनां अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् देविमानुषान्
॥ प्रत्यङ् विश्वं स्वर्देशे ॥ प्रत्यङ् दिदं सर्वमुदेवि प्रत्यङ् दिदं ज्योतिरुच्यते प्रत्यङ्
दं सर्वमभिविपश्यसीत्यपि वै तस्यामेव ॥ २४ ॥ येनापावकचक्षसाभुरण्यं
तु जनां अनु ॥ त्वं वरुण पश्यसि ॥ तेन नो जनान् अभिविपश्यसि केशी केशार
श्मयस्ते स्तद्वा भवतिकाशनाद्वा प्रकाशनाद्वा तस्येवा भवति ॥ २५ ॥ के
श्यग्निं केशी विषं केशी विभर्ति रोदसी ॥ केशी विश्वं स्वर्देशे केशी दं ज्यो
तिरुच्यते ॥ केश्यग्निं च विषं च विषमित्युदकनाम विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः
शुध्यर्थस्य विपूर्वस्य वा सच तेर्घा वा दृष्टव्यौ च धारयति केशी दं सर्वमिदं

६३

मभिविपश्यति केशी दं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाहा थाप्यते इतरे ज्योतिषा
केशिनी उच्येते धूमेनाग्नीरजसा च मध्यमस्तेषामिषासाधारणा भवति ॥ २६ ॥
त्रयः केशिनः क्रतुथा विचक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ॥ विश्वमेको अभिचक्षते
चीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥ त्रयः केशिनः क्रतुथा विचक्षते काले कालेभि
विपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः दृष्टिर्विदहति सर्वमेको भिविप
श्यति कर्मभिरादित्योगतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यदश्विभिर
भिप्रकंपयन्नेति तदृषाकपि भवति दृषाकंपनस्तस्येवा भवति ॥ २७ ॥ पुनरे
हि दृषाकपे सविता कल्पयावहे ॥ यएष स्वप्नं शनोस्तमेपि पथा पुनर्विश्व
स्मादिदं उत्तरः ॥ पुनरेहि दृषाकपे सप्रसूता निवः कर्माणि कल्पयावहे यए

नि० उ०
६४

पस्वन्ननंशनस्वप्नान्नाशयस्यादित्युदयेन सोस्तमेपि पथा पुनः सर्वस्माद्यदं
इत्तरस्तमेतद्भूम्यादित्यं यमो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥ यस्मिन् हृक्षे
संपल्लशे देवैः सैपिबतेयमः ॥ अत्रानो विरपतिः पितापुराणां अनुवेनति ॥ य
स्मिन् हृक्षे संपल्लशे स्थाने वतः स्येवापि बोपमार्थस्यादृष्ट इव संपल्लश इति
हृक्षो ब्रह्मना सल्लाशं पल्लाशना देवैः संगच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्व
स्य पातावापालयिता वा पुराणाननुकामयेता ज एकपादजन एकः पाद एकेन
पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोस्य पाद इति वा ॥ एकं पादं नोतिवद
तीत्यनिगमो भवति तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥ पावीर
वीतन्य तुरेकपादजो दिवो धृती सिंधुरापः समुद्रियः ॥ विश्वेदेवासः शृण

पि

६४

वृन्वचो सिमे सरस्वती सहधीभिः पुरंध्या ॥ पिविद्वान्त्यो भवति यद्विपुनाति
कायं तद्वत्सवीरमायुधं तद्वनिंदः पवीरवान् ॥ अतितस्ते पवीरवानित्यपि नि
गमो भवति तदेव तावाकपावीरवीपावीरवीचदिव्यावाकतन्यतुस्तनित्री वा
चोन्यस्या अजश्वैकपादिवो धारयिता सिंधुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवा
ः सरस्वती च सह पुरंध्यास्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वंतु व
चनानीमानीति पृथिवी व्याख्याता तस्या एष निपातो भवत्येन्द्राग्यामृचि ॥ ३०
यदि दग्नी परमस्या पृथिव्यां मध्यमस्या मवमस्या मुतस्तुः ॥ अतः परिहृषणा
वाहिया तमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ इति सानिगदव्याख्याता समुद्राव्या
ता समुद्राव्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥ पवित्र

नि. ३.
६५

वंतः परिवाचमासते पितृणां प्रलोभं भिरक्षति व्रतं ॥ महः समुद्रं वरुणस्तिरोद-
धे धीरा इहैकधैरुणे पारमं ॥ पवित्रवंतो रश्मि वंतो माध्यमिका देवगणाः पर्या-
सते माध्यमिका वाचं पितृणां प्रलोभं ॥ पुराणो भिरक्षति व्रतं कर्म महः समुद्रं व-
रुणस्तिरोतर्द्धात्यथ धीराः शक्रवन्ति धरुणे पृथक् कर्मण आरंभमार-
ब्धुमज एकपाद्याख्यातः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तेषामेषानि-
पातो भवत्यपरस्यांबु देवतायामृचि ॥ ३२ ॥ उत नो हिर्बुध्यः शृणोत्व ज एक-
पाद्या पृथिवी समुद्रः ॥ विश्वे देवाः कृता ह्यधो ऊवानास्तुता मंत्राः कविशस्ता अव-
तु ॥ अपि च नो हिर्बुध्यः शृणोत्व ज श्रेय एकपाद्या पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च दे-
वाः सत्य ह्यधो वायस्त ह्यधो वाह्यमाना मंत्रैः स्तुता मंत्राः कविशस्ता अवतु

६५

त्य

मिधा विशस्ता दध्युः प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रक्तमस्मिन् ध्यानमिति वाऽथर्वा व्याख्या-
तो मनुर्मननात्तेषामेषानिपातो भवत्येकपाद्या मृचि ॥ ३३ ॥ यामथर्वा मनुष्यिता द-
ध्युः धियु मलत ॥ तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथे इव कृता समग्मुता च ननु स्वराज्यं ॥
यामथर्वा च मनुष्यपिता मानवानां दध्युः च धियु मत निषत तस्मिन् ब्रह्माणि
कर्माणि पूर्वथे इव कृतानि च संगच्छन्ता मर्चन्या नृपास्ते स्वराज्यं ॥ ३४ ॥ अथातो
युस्तानां देवगणस्तेषामादित्याः प्रथमा गामिनो भवत्यादित्या व्यातास्तेषा-
मेषा भवति ॥ ३५ ॥ इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सुनाडा जभ्यो जुहा जुहो मि-
॥ शृणोत्व मित्रो अर्यमा भगो नस्त विजातो वरुणे दक्षो अंशः ॥ घृतस्नू घृत प्र-
स्ता विन्यो घृत प्रस्ता विन्यो घृत सानिन्यो घृत सारिण्य इति वाऽऽतीरादित्ये

रव्या

नि. उ.
६६

भ्याश्चिरं जुका जुहोमि चिरं राजस्य इति वा शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्थमा
च भगश्च बकुजातश्च धाता दक्षो वरुणो शश्याः शोऽशुना व्याख्यातः सप्त ऋषयः
यो व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्तर
संतिसदमप्रमादं ॥ सप्तापु स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजो सत्र
संदो च देवो ॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे रश्मय आदित्ये सप्तर संतिसद
मप्रमादं संवत्सरमप्रमाद्यंतः सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादि
त्यंयंति तत्र जागृतो स्वप्नजो सत्र संदो च देवो वा व्यादित्या वित्यधि देवतमथा
ध्यात्मं सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे षष्ठिं द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि
सप्तर संतिसदमप्रमादं शरीरमप्रमाद्यंति सप्तापना नीमान्येव स्वपतो

६६

त्मा

लोकमस्तमितमानंयंति तत्र जागृतो स्वप्नजो सत्र संदो च देवो प्राज्ञश्चात्मा तैज
सश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषा भवति ॥ ३७ ॥ तिर्यग्बिलश्च मस ऊर्ध्वं
ध्रुयस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपं ॥ अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपाम
हतो बभूवुः ॥ तिर्यग्बिलश्च स ऊर्ध्वं बंधन ऊर्ध्वं बोधनो वायस्मिन् यशो निहितं स
र्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहा दित्य रश्मयो ये अस्य गोपाम हतो बभूवुरि
त्यधि देवतमथा ध्यात्मं तिर्यग्बिलश्च मस ऊर्ध्वं बंधन ऊर्ध्वं बोधनो वायस्मिन् य
शो निहितं सर्वरूपमत्रासत ऋषयः सप्त सहें द्रियाणि यान्यस्य गोपाम हृणिम
हतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे देवा व्याख्यातास्तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥ दे
वानां मद्रासं मुनिर्ऋषयुतां देवानां रातिरभि नो निवर्ततां ॥ देवानां सख्यमु

नि. ३.
६७

पसेदिमावयं देवानु आयुः प्रतिरंतु जीवसे ॥ देवानां वयं सक्तो कल्याण्यो मता
हजुगामिना मृतुगामिना मिति वा देवानां दानमभिना निवर्ततां देवानां सख्यमु
पसीदेम वयं देवान आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय विश्वे देवाः सर्वे देवास्तेषा
मेषा भवति ॥ ३५ ॥ ओमा सश्वर्षणी धृतो विश्वे देवासु आगत ॥ दाश्वं सोदा
शुषः सुतं ॥ अविता रोवा वनीया वा मनुष्य धृतः सर्वे च देवा इहा गच्छत दत्तं वंते
दत्तवतः सक्तमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं चंदरातया युवि धर्ते यत्तु
किं विद्वद्देवतं तदैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिशा कष्टणि ति
रनत्यंतगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभुरेक इति दरा द्विपदा अलिंगा भूतांशः
काश्यप आश्विन मित्रे कलिंगमभितष्टीयं सूक्ते मे कलिंगं साध्या देवाः साध

ति
६७

यु
ति

नात्तेषां मेषा भवति ॥ ४० ॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यास
न् ॥ ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञमयजंत दे
वा अग्निनाग्निमयजंत देवा अग्निः पशुरासीत्तमाल भंतते नायजंतेति च ब्राह्म
णं ॥ तानि धर्माणि प्रमान्यासन् ॥ ते ह नाकं महिमानः समसेवंत यत्र पूर्वे साध्याः
संति देवाः साधनाद्युत्थानो देवगण इति नैरुक्ताः पूर्वे देवयुगमित्यारव्यानं
वसवो यदि वसते सर्वमग्निर्वसुभिर्वासव इति समारव्यातस्मात्तथि वीरुहा
ना इंदो वसुभिर्वासव इति समारव्यातस्मान्मध्यस्थाना वसव आदित्य रश्मयो वि
वासनात्तस्माद्युत्थानास्तेषां मेषा भवति ॥ ४१ ॥ सुगावो देवाः स दत्ता मक
र्मुय आजुग्मुः सर्वन मिदं जुषाणाः ॥ जसिवांसः पपिवांसश्च विश्वे स्मर्धत व

सवोवस्रनि ॥ स्वागमनानिबोदेवाः सपथान्यकर्मय आगच्छत सवनानीमा
निजुषाणाः स्वादितवंतः पीतवंतश्च सर्वे धत्तवसवोवस्रनितेषामेषापराश
वति ॥ ४२ ॥ ज्मया अत्रवसवोरंत देवा उरावंतरिक्षे मर्जयंत शुभ्राः ॥ अर्वाक्यु
थर्गुरु जयः कृणुध्वं श्रोता इतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ज्मया अत्रवसवोरमंत
देवा ज्माष्टथिवीतस्यां भवति रोचांतरिक्षे मर्जयंत गमयंतरमयंत शुभ्राः शो
भमाना अर्वाच एनान्यथो बद्धजवाः कुरुध्वं शृणुत इतस्य जग्मुषो नो ॥ स्याग्ने
र्वाजिनो व्याख्याता स्तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥ शंनो भवंतु वाजिनो हवेषु देवता
तामित इवः स्वर्काः ॥ जंभयंतो हिं हं चरक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवं नमीवाः ॥ स
खानो भवंतु वाजिनो दानेषु देवता तौ यज्ञे मित इवः समित इवः स्वर्का स्वं चना

इति वा स्वर्चना इति वा स्वर्चिष इति वा जंभयंतो हिं चरकं चरक्षांसि च सिप्रमस्मद्या
यं तमीव दिवाश्वा इति वा देवपत्न्यो देवानां पत्न्यस्ता सामेषा भवति ॥ ४४ ॥
देवानां पत्नी रुद्रा तीरवंतुः ॥ ४५ ॥ देवानां पत्न्य उरा लोवंतु नः प्रावंतु नस्त
न जये पत्य जननाय चानसं सननाय च याः पार्थिवा सोया अपामपि ब्रूते
कर्म णितानो देवाः सहवाः शर्मयं तु शरणं ता सामेषा परा भवति ॥
॥ ४६ ॥ उत ग्ना व्यंतु देवपत्नी रिं डाण्यग्नाय्य श्विनी राट् ॥ आरो
दसी वरुणा नीशृणोतु व्यं देवीर्यं क्रतुर्जनीनां ॥ अपि च ग्ना व्यंतु देव
पत्न्य इं डाणीं इत्यपत्यग्नाय्यग्नेः पत्य श्विन्यश्विनोः पत्नी राडा
जंते रोदसी रुद्रस्य पत्नी वरुणा नीच वरुणस्य पत्नी वरुणा नीच वरुण

नि. ३.
६९

स्य पत्नी व्यंतु देव्यः कामयंतां यत्रतुः कालोजायानां यत्रतुः कालोजा
यानां ॥ ४६ ॥ अथातोद्युस्थानावसातिपुसेमेहेहजाताप्रातर्युजाप्रातर्य
जध्वमुषस्तच्चित्रमेतावत्याः सुकिंशुकंदृषाकपाय्यपागूहं लघाडुहित्रे सवि
ताविश्वारूपाणि प्रातर्जितमुदृत्यंशुक्रंतेपथस्यथइदंविष्णुर्विश्वानरोव्या चित्रं
व्यतोविश्वानरस्ययेनापावकेतिचतुष्कं केश्यः १ ग्नित्रयः केशिनः पुनरेहिय
स्मिन्हस्तेपावीरवीयइंद्राग्नीपवित्रवंतुतनोहिर्यामथवीथातोद्युस्थाना
र देवगणाइमागिरः सप्तत्रयस्तिर्योविलोदेवानामासायजेनसृगावोदेवा ६९
ज्मयाअत्रशंनोमवंतुदेवानांपत्नीरुतगनाव्यंतुषट्चत्वारिंशत् ॥ ३० नि. षष्ठा ० ६

ह

हारः ॐम् ॥ अथेमाअतिस्ततयइत्याचक्षतेपिवासंप्रत्ययएवस्यान्माहभाग्या
देवतायाः सोग्निमेवप्रथममात्ममग्नेद्युभिस्त्वमाशुशु क्षाणिरिति यथेतन्त्स्तेन स्मि
हिलदारेनिमिषश्चनेशइतिवरुणस्याथेधेइस्य ॥ १ ॥ यद्यावदंडितेशतंशतंभूमी
रुतस्यः ॥ नत्वावज्जिन्त्सहस्रं सूर्या अनुनजातमष्टोदसी ॥ यदितइंद्रातंदिवः
शतंभूमयः प्रतिमानानि स्युर्नत्वावज्जिन्त्सहस्रमपि सूर्या नद्यावापृथिव्यावप्यभ्य
श्रुवीतामित्येषादित्यस्य ॥ २ ॥ यदुदंचोदृषाकपेगृहमिंद्राजगंतन ॥ कः १ स्यपु
ल्वधोमृगः कमगंजनयोपनोविष्वस्मादिंद्रोत्तरः ॥ यदुदंचोदृषाकपेगृहमिंद्रा
जगमर्तकस्यपुल्वधोमृगः कसबद्धादीमृगोमृगोमाष्टैर्गतिकर्मणः कमगमहे
शंजनयोपनः सर्वस्माद्यदंडोत्तरस्तमेतद्रूम आदित्यमथेषादित्यरश्मीनां ॥ ३ ॥

नि० उ०
७०

विहिंसो तोरस्सतनेंद्रदेवममंसत ॥ यत्रामददृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सरवा विस्मादि
दुत्तरः ॥ व्यस्तसतहिप्रसवायनचंद्रदेवममंसत यत्रामाद्यदृषाकपिर्य ईश्वरः
पुष्टेषु पोषेषु मत्सरवाममसरवामदनसरवायेनः सरवायस्तेः सहेति वा सर्वस्माद्य
इंद्र उत्तरस्तमेतद्वम आदित्यमथेषाश्विनोः ॥ ४ ॥ सृण्येव जर्भरी तु फरीतूने तोत्रे
वतु फरीप फरीका ॥ उदन्यजेव जेमनामदेरूतामैजराय्वजरं मुरायु ॥ सृण्येव
तिद्विविधा सृणिर्भवति भर्ता च हंता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारौ
वित्यर्थस्तु फरीतू हंतारौ ॥ नैतो शैवतु फरीप फरीका ॥ नितोशस्यापत्यने
तोशं नैतो शैवतु फरीक्षिप्रहंतारौ ॥ उदन्यजेव जेमनामदेरू ॥ उदन्यजेवैकद
कजे इवरत्ने सामुदेचा इमसेवा जेमने जयमने जेमनामदेरू ॥ तामैजराय्वजरं

राम
७०

मुरायु ॥ एतज्जरायुजं शैरं शरदभजीर्णमथेषा सोमस्य ॥ ५ ॥ तरत्समं दीधावतिधा
रास्तु तस्याधसः ॥ तरत्समं दीधावति ॥ तरतिसपापं सर्वमं दीयस्तौ धावति गच्छत्यु ति
ध्वंगति ॥ धारास्तु तस्याधसः ॥ धारयाभिषुतस्य सोमस्य मंत्रपूतस्य वाचास्तु
तस्याथेषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥ चत्वारिंशं गात्रयोः अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सोम
स्य ॥ त्रिधा वदो वृषभोरोरवातिमहो देवो मर्त्यां आविवेश ॥ चत्वारिंशं गेति वेदा
वा एत उक्तस्त्रयोस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्विशीर्षे प्रायणी यो दयनीये संहस्ता
सः सप्त छंदांसि त्रिधा वदस्त्रिधा वदो मंत्रब्राह्मं कल्पे वृषभोरोरवातिरोरवण
मस्य सवनक्रमेण क्रग्निर्यजुर्भिः सामभिर्यदेन मृग्भिः शंसंति यजुर्भिः
जंति सामभिस्तु वंति महो देव इत्येष हि महो देवो यद्यजो मर्त्यां आविवेशेत्येष

नि० ३०
७१
हिमनुष्यानाविश्रितियजनाय तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥ स्वयंतो नोपेक्षं
त आधारे हंति रोदसी ॥ यज्ञं ये विश्वतो धारं स्वविद्वांसो विते निरे ॥ स्वर्गं छंत ईजाना
वाने संत ते मुमेवलोकं गतवंत मीक्षंत मिति ॥ आधारे हंति रोदसी ॥ यज्ञं ये विश्व
तो धारं सर्वतो धारं स्वविद्वांसो विते निरे इत्यथेषावाचः प्रबल्हते व ॥ ८ ॥ चत्वारि
वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ गुहात्रीणि निहितानि
गयंतितुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि तानि वि
दुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयंतंते गुहा गृह्णते स्त
रीयं त्वरतेः कतमानि तानि चत्वारि पदान्यांकारो महाव्याहृतयश्चेत्यापेक्षानामा
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्चैतैर्वैयाकरणमंत्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थं व्यावहा

राम
७१

रि कीर्तियाज्ञिकाऋचोयज्ञंषिसामानिचतुर्थइव्यावहरिकीर्तितैरुक्ताः सर्पाणां व
ग्वयसां हृदस्य सरीसृपस्य चतुर्थइव्यावहारिकीर्त्येके पशुषु तूष्णेषु मृगेष्वामनि
चेत्यात्मप्रवांअथपिब्राह्मणंभवति सावैवाकसृष्टाचतुर्धाव्यभवदेष्वेवलोकेषु
जीणिपशुषुतुरीयंयाष्टथिव्यांसाग्नेोसारथंतरेयांतरिक्षेसावायोसावामदेव्येय
दिविसादित्येसावृहतिसास्तनयित्नावथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मण
ष्वदधुस्तस्माद्ब्राह्मणा उभयीवाचं वदंतियाच देवानां याचमनुष्याणामित्य
थेषाक्षरस्य ॥ २ ॥ ऋचोअक्षरेपरमेव्यामन्यस्मिन्देवाधि विष्वे निषेदुः ॥ यस्तन
वेदकिं नृचाकरिष्यति यइत्तद्विदुस्तइमे समासते ॥ सचोअक्षरेपरमेव्यवने
यस्मिन्देवाअधिनिषण्णाः सर्वेयस्तनवेदकिं स नृचाकरिष्यति यइत्तद्विदु

नि० ३०
७२

स्तइमेसमासतइतिविदुषउपदिशतिकतमत्तेदतदक्षरमेभिर्त्येपावागितिशाक
पूणिर्चश्चक्षुस्तेपरमेव्यवनेधीयंतेनानादेवतेषुचमंत्रेधेतद्ववाएतदक्षरंयत्स
वात्रयीविद्याप्रतिप्रतीतिचब्राह्मणे॥१०॥ आदित्यइतिपुत्रःशाकपूणेरेषगर्भव
तियदेनमर्चंतिप्रत्यचःसर्वाणिभूतानितस्ययदन्यन्मंत्रेभ्यस्तदक्षरंभवतिरश्म
योत्रदेवाउच्यंतेयएतस्मिन्नधिनिषण्णाइत्यधिदेवतमथाध्यात्मंशरीरमत्रकुरु
च्यंतेयदेनेनार्चंतिप्रत्यचःसर्वाणींद्रियाणितस्ययदविनाशिधर्मतदक्षरंभवतीं
द्रियाण्यत्रदेवाउच्यंतेयान्यस्मिन्नात्मन्येकंभवतीत्यात्मप्रविदाइति॥११॥ अक्षरं
नक्षरतिनक्षीयतेवाकक्षरंभवतिवाचोक्षइतिवाक्षोयानस्यांजनान्तत्प्रकृतीतर
दत्तनसामान्यादित्ययंमंत्रार्थचिंताभ्यूहोभ्यूहोपिश्रुतितोपितर्कतोनिनुप्यत्वे

राम
७२

नमंत्रानिर्वक्तव्याःप्रकरणशएवतुनिर्वक्तव्यानिह्येषुप्रत्यक्षमस्त्यन्तेषेरतपसोवापा
रोवर्यवित्कतुरबलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्योभवतीत्यक्तपुरस्तान्मनुष्यावाक्त्र
विषूक्रामत्सदेवानब्रुवन्कोनत्रविभविष्यतीतितेभ्यएतंतर्कमपिप्रायछन्मंत्रा
र्थचिंताभ्यूहमभ्यूहंतस्माद्यदेवकिंचानूचानोभ्यूहल्यपितद्ववति॥१२॥ हृदातृष्टे
षुमनसोजंवेषुयद्वाह्मणाःसंयजंतेसखायः॥ अत्राहलंविजडुर्वेद्याभिरोहब्र
ह्मणोविचरंत्यत्वे॥ हृदातृष्टेषुमनसांप्रजंवेषुयद्वाह्मणाःसंयजंतेसमानारव्या
नाक्रखिजोत्राहलंविजडुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिःप्रवृत्तिभिरोहब्रह्मणजहब्रह्म
णजहएषांब्रह्मेतिवसियंविद्याश्रुतिमृतिबुद्धिस्तस्यास्तपसापारमीप्सितव्यं
तदिदमायुरिष्ठताननिर्वक्तव्यंतस्माच्छदःकशेषाउपेक्षितव्याअथागमोयाया

नि० उ०
७३

देवतां निराहृतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥ अथेमायद्यावोयदुदे
चोविहिसोतोः सृण्येवतरत्सचत्वारिंशं गार्वायतं चत्वारि वागचो अक्षर आदित्य इ
त्यक्षरं नक्षरं तिहदा तेषु त्रयोदश ॥ इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्ययः ॥ परिशिष्टं
३०३म् व्याख्यातं देवतं यज्ञांगं चाथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मित्यु
दितस्य हि कर्म इष्टार्थे तदनुप्रवदं त्यथैतं महान्तमात्मानं मे षर्गणः प्रवदतीति मित्रं वसु
णमग्निमादुरित्येष महानात्मात्मजिज्ञासायात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जा
तवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्यां ॥ १ ॥ अस्मि जन्मना जातवेदा ह्येतं मे च सूर्यम्
तं म आसन्नम् ॥ अर्कस्त्रिधा तुरजसो विमानो जसो धर्मो ह विरस्मि नाम ॥ अहमस्मि
प्रथमजा कृतपूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः ॥ यो माददाति स इ देवमा अहमन्नमन्न

मि
राम
७३

मदंतमप्राप्तिसहजात्वा प्रादुर्बभूवैवंतं व्याजहाराय तमात्मानमभ्यत्मजमंतिकमन्यस्मा
आचक्ष्वेति ॥ २ ॥ अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचुपराचपृथिभिश्चरंतं ॥ ससुधीची
ः सविपूचीर्वसानु आवरीवर्तिभुवनेधृतः ॥ आवरीवर्तिभुवनेधृत इत्येष महानात्मा
सत्त्वलक्षणस्तत्परंतद्ब्रह्मतत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पृशं तदरूपं तददृशं तदग
धं तदमृतं तच्छुक्लं तं निष्कलं भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येकं तत्क्षेत्रं तदज्ञानं क्षेत्रज्ञ
मनुप्राप्य निरात्मजमेथेष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वरजस्तम इति सत्त्वं तु मध्ये
विशुद्धं तिष्ठत्यभितोरजस्तम इति सौत्तिकं मण्डपस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभू
तिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञ एव त्कायकल्पते प्रतिभाति लिंगो महानात्मा तमो लिंगो विद्याप्र
काशलिंगस्तमोऽपि निश्चयलिंग आकाशः ॥ ३ ॥ आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वा

नि० ३०
७४

युद्धिगुणस्पर्शेनवायोर्ज्योतिस्त्रिगुणरूपेणज्योतिषाप्रपञ्चतुर्गुणारसेनाद्भ्यः पृथि
वीपञ्चगुणागंधेनपृथिव्याभूतग्रामरुखावरजंगमास्तदेतदहर्गुणसहस्रंजागर्तितस्य
तेसुषुप्त्यनंगानिप्रत्याहरतिभूतग्रामाः पृथिवीमपियंतिपृथिव्यपञ्चापोज्योतिष
ज्योतिर्वीर्यंवायुराकाशमाकाशमनोमनोविद्याविद्यामहांतमात्मानंमहानात्माप्र
तिभांप्रतिभाप्रकृतिंसास्वपितियुगसहस्रंरात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रंपरिवर्ततेस
कालस्तदेतदहर्भवतियुगसहस्रपर्यंतमहर्गुणद्रष्टुणोविदूरात्रियुगसहस्रंतांतेहोरा
त्रविदोज्जनाइति॥१७॥तंपरिवर्तमानमन्योन्यनुप्रवर्ततेस्रष्टादृष्टाविभक्तातिमात्रोहमि
तिगम्यतेसमिध्यादर्शनेदंपावकंमहाभूतेषुचिरेणवाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्चव
क्तारं च तेजोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्यामूर्तिः पार्थिवंस्वप्नेगुणान्विद्यात्रीन्मातृतस्त्री

राम
७४

न्यततोऽस्मिन्नायुमज्ज्ञानः पितृत्तस्वज्ज्ञांसंशोणितानिमातृतोन्नपानमित्यष्टौसोयं
पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपिकृष्टः॥१८॥सयद्यनुरुध्यतेतद्भवतियदिधर्मो नुरुध्यते
तद्देवोभवतियदिज्ञानमनुरुध्यतेतदमृतोभवतियदिकाममनुरुध्यतेसंच्यवतइमांये
निसंदध्यात्तदिदमत्रमतंश्लेषारेतसः संभवतिश्लेषणोरसोरसाच्छोणितंशोणित
न्मांसंमांसान्मेदोमेदसस्नावास्नात्रोऽस्थीन्यस्थिभ्योमज्जामज्जातोरेतस्तदिदंयोनौरे
तःसिक्तं पुरुषः संभवतिशुक्रातिरेकेपुमान्भवतिशोणितातिरेकेस्त्रीभवतिद्व्याभ्यां
समेननपुंसकोभवतिशुक्रभिन्नेनयमोभवतिशुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयो
गाच्चतत्कथमिदंशरीरंपरंसंयम्यतेसौम्याभवत्येकरात्रोषितंकलकंभवतिपंचरात्र
दुदुदाः सप्तरात्रान्येशीद्विः सप्तरात्रादुर्बुदः पंचविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनोभवति

नि० ३०
७५

मासमात्रात्कठिणो भवति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते मासत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मा
सचतुर्केण त्वग्व्यादेशः पंचमेमासेन खरो मव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रात्रं च
संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुध्याध्यवस्यति नवमे सर्वंगसंपूर्णो भव
ति ॥ मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ॥ नाना योनिसहस्राणि मयोपितानि
यानि वै ॥ आहारा विविधा भुक्ताः पीतानाना विधास्तनाः ॥ मातरो विविधा दृष्टाः पि
तरः सहस्रस्तथा ॥ अवाङ्मुखः पीड्यमानो जंतुश्चैव समन्वितः ॥ सारव्ययोगं सस
भ्यस्येत्पुरुषं वा पंचविंशकमिति ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्त
न स्मरति जन्ममरणमंते च शुभाशुभं कर्मेतच्छरीरस्य प्रमाण्यं ॥ १९ ॥ अष्टोत्तरं सं
धि शतमष्टकपालं शिरः संपद्यते षोडशवपापलानि नवस्नायुशतानि सप्तशतं

७५

पुरुषस्य मर्मेणार्धचतस्रो माणिकोद्यो हृदयं हृष्टकपालानि द्वादशकपालानि जि
ह्वाष्टषणो हृष्टसपणो ततो पृष्ठगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वाद्
नुपचितकर्मणा वन्या न्यजायेते इति तं विद्या कर्मणी समन्वारं ते ते पूर्वप्रज्ञा च महत्
ज्ञानतमसि मग्नौ जरा मरणस्तु त्पिपासा शोक क्रोध लोभ मोह मदभय मत्सहैर्य वि
षादेष्यास्त्यात्मैकैर्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादार्जवं जवीभावानां तं निर्मुच्यते सो
स्मापां नं महाभूमिका वच्छरीरं निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तेजसं शरी
रं कृत्वा कर्मणो नुरुपं फलमनुभूय तस्य संक्षेपे पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥ अ
थ ये हिंसा मांश्चित्यविद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेऽपि रेचिरेण वेदोक्तानि वा कर्मणि कु
र्वन्ति ते धूममभि संभवन्ति धूमाश्चात्रिंशत्त्रैरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्

नि० ३०
७६

क्षिणायनं दक्षिणायनात्पितृलोकं पितृलोकं चंद्रमसं चंद्रमसो वायुं वायुं चैष्टिं चैष्टिं
शेषधयश्चैतद्भूतस्य संसये पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥ अथ ये हिंसा मुत्स
ज्यविद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेऽपि रेज्ञानोक्ता निवाकर्माणि कुर्वन्ति ते चिरमि संभवन्त्य
विषो हरद्ग्रापूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्दुदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलो
कादादित्यमादित्याद्देद्युतं वेद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभ
वन्ति तेन पुनरावर्तन्ते शिष्टादं दृष्ट्वा यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वैदितव्यमथाप्य
ह ॥ २२ ॥ नतं विदाथुय इमा जज्ञानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्य
चासुत्पठकृत्वा सश्चरन्ति ॥ नतं विद्याविदुषो यमेवं विदा सो वदं त्यक्षरं ब्रह्मण
स्यति मन्यद्युष्माकमंतरमन्यदेषामंतरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्य

७६

चासुत्पठकृत्वा सः प्राणं सृज्यत्यथ गमिनश्चरन्त्यविदांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदं त्यथा
हो विदांसः क्षेत्रज्ञो नुकल्पन्ते तस्य तपसा सहा प्रमादमेत्यथा सव्यो भवति तेना संतत
मिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेत्तदेष हि सखा श्रेष्ठः संजानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्मा
ज्ञायतेः सखा कस्मात्सख्यतेः सह भूतं दिव्यैः शेरते महाभूतानि संदियाणि प्रज्ञया
कर्मकारयतीति तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति सब्रह्मभूतो भव
ति साक्षिमात्रो व्यतिष्ठते बंधो ज्ञानकृतो यात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्य
नुक्रमिष्यामः ॥ २३ ॥ हंसः घर्मः यज्ञः वेनः मेधः रुमिः भूमिः विभुः प्रभुः शंभुः
शुभुः बुधकर्मः सोमः भूतः भुवनं भविष्यत् आपः महत् व्योम यज्ञः महः स्वर्गः
कं स्तुतीकं स्मृतीकं सतीकं सतीनां गहनं गभीरं गङ्गां कं अन्नं हविः सद्मा स

नि०नु०
७७

देनं। कृतं। योनिः। कृतस्य योनिः। सत्यं। नीरं। हविः। रयिः। सतः। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः
। नाम। सर्पिः। अपः। पवित्रं। अमृतं। इंदुः। हेमास्वः। सर्गः। शंबरः। शंबरः। वियत्र। व्यो
म। बर्हिः। धन्वा। अंतरिक्षं। आकाशं। आपः। पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अध्वा। पुष्करं।
सर्गरः। समुद्रः। तपः। तेजः। सिंधुः। अर्णवः। नाभिः। वृक्षः। ऊर्ध्वः। तत्त। यत्त। किं।
ब्रह्मा। वरेण्यं। हंसः। आत्मा। भवति। बंधं त्यक्तं। यद्वाहिष्या। शरीराणि। अव्ययं च सं
कुरुते। यज्ञः। आत्मा। भवति। यदेनं तं न्वते ये तं महंतमात्मानं मतानि सृक्तान्येता
ऋचो नु प्रवदंति॥ २४॥ सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः॥
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनिता तविष्मोः॥ सोमः पवते सोमः सू
रीः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणा मादित्यरश्मीनां दिवोद्योतनकर्मणा मा

ती

७७

दित्यरश्मीनां पृथिव्या प्रथनकर्मणा मादित्यरश्मीनां मर्गगतिकर्मणा मादित्यरश्मीनां
सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणा मादित्यरश्मीनां मिंद्रस्यैश्वर्यकर्मणा मादित्यरश्मीनां विष्मो
व्याप्तिकर्मणा मादित्यरश्मीनां मित्यधिदेवतमथाध्यात्मं सोम आत्मा प्यतस्मादेवोदि
याणां जनितेत्यर्थः॥ अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे १२
॥ २५॥ ब्रह्मादेवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां॥ ज्येनो गृध्राणां स्व
धितिवेनानां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन्॥ ब्रह्मादेवानां मित्येषहि ब्रह्मा भवति देवानां
देवनकर्मणा मादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनामित्येषहि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमा
नाना मादित्यरश्मीनामृषिर्विप्राणामित्येषहि ऋषिणे भवति विप्राणां व्यापनकर्म
णा मादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणामित्येषहि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणा

नि०३०
७८

मादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणां मिति र्येन आदित्यो विति र्यायते र्गतिकर्मणो गृध्राणां
 त्वो भवति गृध्र्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिं स्तिष्ठति स्वधितिर्वनानां मित्येष हि स्वयं
 कर्मण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणा मादित्यरश्मीनां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति
 त्वेष हि पवित्रं रश्मीनां मित्येति स्तूयमान एष एवेतत्सर्वमक्षरमित्यधि देवतमथा ध्या
 त्वं ब्रह्मा देवानां मित्ययमपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणां मिन्द्रियाणां पदवीः कवी
 नां मित्ययमपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानां मिन्द्रियाणां ऋषिर्विप्राणां मित्ययमपि
 ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणां मिन्द्रियाणां महिषो मृगाणां मित्ययमपि महा
 न्भवति मृगाणां मार्गणकर्मणां मिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणां मिति र्येन आत्मा भवति
 र्यायते र्ज्ञानकर्मणो गृध्राणां मिन्द्रियाणां गृध्र्यते र्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिं स्तिष्ठति स्व

७८

धितिर्वनानां मित्ययमपि स्वयंकर्मण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणां मिन्द्रियाणां सोमः
 पवित्रमत्येति रेभन्ति त्वेष हि पवित्रं मिन्द्रियाण्येत्येति स्तूयमानो यमेवेतत्सर्वमनुभ
 वत्यात्मगतिमाचरे ॥ २६ ॥ तिस्रो वाच ईरयति प्रवद्विर्नृतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषां ॥
 गावो यंति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यंति मृतयो वावशानाः ॥ वद्विरादित्यो भवति सति
 स्त्रो वाचः प्रेरयत्येवो यजं षि सामान्यतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येव एवेत
 त्सर्वमक्षरमित्यधि देवतमथा ध्या त्वं वद्विरात्मा भवति सति स्त्रो वाच ईरयति प्रेरयति
 विद्यामति बुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवेतत्सर्वमनुभवत्या
 त्मगतिमाचरे ॥ २७ ॥ सोमं गावो धेनुवो वावशानाः सोमं विप्रामृतिभिः पृच्छमानाः
 ॥ सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सन्नवंते ॥ एत एव सोमं गावो

नि० ३०
७९

धेनवोरश्मियोवावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यं त्येवमेव सोमं विप्रारश्मयोमति
भिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यं त्येवमेव सोमः स्तुतः पूयते अज्यमान एतमे
वाकांश्च त्रिष्टुभश्च संनवंते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवंतीत्यधिदेवतमथाध्या
त्ममेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मानं यं त्ये
वमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि गतिमिमानां कामयमानान्यात्मानं यं त्येवमेव सोमः
स्तुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च संनवंते तान्येतस्मिन्नात्मन्ये
कं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २८ ॥ अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मन् जनयन् प्रजाभु
वनस्य राजा ॥ दृषापवित्रे अधिसानोऽव्ये बृहत्सोमो वा दधे रुवान इंदुः ॥
अत्यक्रीत्समुद्र आदित्यः परमेव्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजाभुवनस्य राजा

८७

नि०

७९

धि

सर्वस्य राजा दृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वा दधे रुवान इंदुरित्यधिदेवत
मथाध्यात्ममत्यक्रीत्समुद्र आत्मा परमेव्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजाभुवनस्य राजा
सर्वस्य राजा दृषापवित्रे अधिसानो अव्ये बृहत्सोमो वा दधे रुवान इंदुरित्यात्मग
तिमाचष्टे ॥ २९ ॥ महत्तत्सोमो महिषश्च कारापां यदुर्गो दृणीत देवान् ॥ अदधादिंद्रे प
वमानु ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुः ॥ महत्तत्सोमो महिषश्च कारापां यदुर्गो दृणीत
देवानां पत्यमदधादिंद्रे पवमान ओजो जनयत्सूर्ये ज्योतिरिंदुरादित्य इंदुरात्मा ॥ ३० ॥
विधुं दृष्टाणं समने वदूनां युवानं संतं पलितो जगार ॥ देवस्य पश्यकाव्यं महिषाद्या
सुमारसहः समान ॥ विधुं विधमनशीलं दृष्टाणं दमनशीलं युवानं चंद्रमसं पलितं
आदित्यो गिरति संघो मियते स दिवा समुदिते त्यधिदेवतमथाध्यात्मा विधुं विधमन

नि० उ०
८०

शीलं दृष्टाणं दमनशीलं युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरतिरात्रो म्रियते रात्रिः समुदिते
त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३१ ॥ साकं जानां सप्तयमादुरेकं जंषकिघ्नमात्ररूपयो देवजा इति ॥
तेषामिष्टानि विहितानि धाम्ना रूपांश्चैरेजंते विरुतानिरूपशः ॥ सहजातानां षण्णा
मृषीणा मादित्यरश्मयस्तेषामिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवागतानि वामतानि
वानतानि वाङ्मिः सहसं मोदंते यत्रैतानि सप्तत्रयीणानि ज्योतीं धितेभ्यः परादित्य
स्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधि देवतमथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणां मात्मा
सप्तमस्तेषामिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवागतानि वामतानि वानतानि वान्ति न स
हसं मोदंते यत्रैतानि सप्तत्रयीणानिन्द्रियाण्येभ्यः परात्मा तान्येतस्मिन्नेकं भवं
तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३२ ॥ स्त्रियः सती स्ता उमे पुंस आदुः पश्यदक्षुण्वान्निविचेत

८०

दंधः ॥ कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेतुयस्ता विजानात्स पितुष्पितासह ॥ स्त्रिय एवेतिताः
शब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कष्टं न विज
नात्यंधः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मग
तिमाचष्टे ॥ ३३ ॥ सप्तार्धं गर्भा भुवनस्य रेतो विघ्नेः स्तिष्ठति प्रदिशा विधर्मणि ॥ ते
धातिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परिभवन्ति विश्वतः ॥ सप्तेतानादित्यरश्मीन
यमादित्यो गिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दे यत एतस्मिंस्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा
च विपर्ययंति परिभुवः परिस्रवंति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधि देवतमथाध्या
त्मं सप्तेतानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दे यान्यस्मिंस्तिष्ठति तानि
धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययंति परिभुवः परिस्रवंति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणो

नि० ३०
८१

त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३४ ॥ न विज्ञाना मिया देवेदमस्मिन्निणयः संनंदो मनसा चरामि ॥
न हि विज्ञानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयंते यमादित्यो यमात्मा ॥ ३५ ॥ अपाङ्गः प्राङ्गेति
स्वधया गभीतो मर्त्यो मर्त्येनास्योनिः ॥ ता शश्वंता विष्वचीना विष्वंतान्य १ न्यं चिक्वु
र्नति चिक्वुरन्यं ॥ अपां चयति प्रां चयति स्वधया गभीतो मर्त्य आदित्यो मर्त्येन च
इमसा सह तो शश्वद्गामिनो विश्वगामिनो बह्वुगामिनो वा पश्यत्यादित्यं च इमसा
मित्यधि देवतमथा ध्यात्वा मपां चयति प्रां चयति स्वधया गभीतो मर्त्य आत्मा मर्त्येन
मनसा सह तो शश्वद्गामिनो विश्वगामिनो बह्वुगामिनो वा पश्यत्यात्मानं न मन इ
त्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३६ ॥ तदिदं स भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृमणः ॥ सद्यो
जज्ञानो निरिणाति शत्रून् नुयं विश्वे मदं त्यूमाः ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठं

८१

क
मादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृमणा दीप्ति नृमणः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून् निति रिणा
तिः प्रीतिकर्मा दीप्तिर्मावानुमदं तियं विश्वकृमा इत्यधि देवतमथा ध्यात्वा तद्भवति भूते
षु भुवनेषु ज्येष्ठं मव्यक्तं तपो जायत उग्रस्त्वेष नृमणा ज्ञान नृमणः सद्यो जज्ञानो निरिणा
ति शत्रून् निति रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिर्मावानुमदं तियं सर्वकृमा इत्यात्मगतिमाच
ष्टे ॥ ३७ ॥ कोऽग्र्यं युक्ते धुरिगा कृतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणा यून् ॥ आसन्निषू
न् ह्रस्वसो मयो भून् य एषां भूत्या मृणधृत्स जीवात् ॥ कच्यदित्यो धुरिगा युङ्क्ते रश्मीन् क
र्मवतो भानुमतो दुराधर्षान् सून्यपुणवंती पूनिपुणवंति मयो भूनि सरवभूनि य इमं सं
भृतं वेदकथं स जीवती त्यधि देवतमथा ध्यात्वा क आत्मा धुरिगा युङ्क्ते इंद्रियाणिकर्मव
तो भानुमतो दुराधर्षान् सून्यपुणवंती पूनिपुणवंति मयो भूनि सरवभूनि य इमं संभ

नि० ३०
८२

तं वेदचिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३८ ॥ कर्दपतेतु ज्यते का विभाय कोमं सते संतुमि
इं को अंति ॥ कस्तो काय कइ भायो तराये धिब्रक्तु न्वे ३ को जनाय ॥ कएव गच्छति को द
रातिको विभेति कोमं सते संतुमि इं कस्तो काया पत्न्या यमहते च नोरणाय रमणीयाय च
दर्शनीयाय ॥ ३९ ॥ को अग्निमीदृह विषाघृतेन सुचाय जाता क्रतुभिर्धुवेभिः ॥ कस्मै
देवा आवहाना शुहोम कोमं सते वीति होत्रः सुदेवः ॥ कश्चादित्यं पूरयति हविषा च
घृतेन च सुचाय जाता क्रतुभिर्धुवेभिरिति कस्मै देवा आवहाना शुहोमार्थो न्कोमं
सते वीति होत्रः सुदेवः कल्याणं देव इत्याधि देवतमथा ध्यात्वा कश्चात्मानं पूरयति ह
विषा च घृतेन च सुचाय जाता क्रतुभिर्धुवेभिरिति कस्मै देवा आवहाना शुहोमार्थो
न्कोमं सते वीति होत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ४० ॥ त्वमंगप्रज्ञसि

८२

षो देवः शविष्ठमर्त्यं ॥ न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दिते इब्रवीमि ते वचः ॥ त्वमंगप्रज्ञसी देवः
शविष्ठमर्त्यं न त्वदन्योस्ति मधवन्पाता वापालयिता वाजिता वासुखयिता वे इब्रवीमि ते
वचस्तु युक्तं ॥ ४१ ॥ हंसः शुचिषद्वसुं तरि ससद्वेता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्व
रसद्वतु सद्यो मुसद्वत्ता गो जा क्रतु जा अद्रि जा क्रतु जा अद्रि जा क्रतु ॥ हंस इति हंसाः
सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वनन कर्मणानभ्या
सेनादित्यं मंडलेनेति त्ययतीति लोको त्ययतीति हंसं त्ययतीति हंसाः परमहंसाः पर
मात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीरवसतीति त्रिभिर्वसतीति वारश्मिर्वसतीति वावद्वि
र्वसतीति वासुवर्णेरेताः पूषा गर्भारिभेति रिभंता वनकुटिलानि कुटंता रिभंतां तरि
क्षाचरत्यथांतरिक्षाचरदिति दिवि भुवि गमनं वासुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य

नि० ३०
८३

गताभवंत्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वेदुरोणसद्द्वंसंवेरसाविकर्षयतिरग्निर्विकर्षयतिर्वद्वि
र्विकर्षयतिवननंभवत्यश्वगोजाअग्निगोजाधरिगोजाःसर्वगोजाःसर्वगोजाःसर्वगोजाःसर्वगोजाः
भवन्तिनिगमोनिगमव्यतिभवत्येषेनिर्वचनाय ॥४२॥ द्वास्तुपुर्णसयुजासखायासमा
नंदृष्टंपरिषस्वजाते॥तयोरन्यःपिप्लवंस्वादत्यनश्नन्त्याःअभिचाकशीति॥द्वौद्वौ
प्रतिष्ठितौसुकृतौविस्तिधर्मकर्तारौदुष्टतंपापंपरिसारकमित्याचक्षतेस्तुपुर्णसयु
जासखायेत्यात्मानंदुरात्मानंपरमात्मानंप्रत्युत्तिष्ठतिशरीरएवतज्जायतेदृष्टंरक्षश
शरंदृष्टंरक्षोप्रतिष्ठापयति॥तयोरन्यदुक्तान्नमनश्नन्त्याःसरूपतांसलोकतामश्रु
तेयएवंवेदान्नमनश्नन्त्याःअभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचक्षे ॥४३॥ आयाहीदंपु
थिभिश्चकितेभिर्यज्ञमिमंनोभागधेयंजुषस्व॥तृप्ताजङ्गुर्मातुक्सेवयोषाभागस्ते

८३

पेतृषसेयीवुपामिव॥आगमिष्यंशक्रोदेवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिःशक्रप्रतरैशकि
तेभिस्त्रिभिस्तीर्थेभिर्यज्ञमिमंनोयज्ञभागमग्नीषोमभागाविंदोक्तपुस्तृप्तामेवंमातु
कयोगकन्याभागंसर्तुकेवसायादेवतास्तास्तत्कृत्वाशक्रंनिदर्शनं ॥४४॥ विप्रंवि
प्रोसेवसेदेवंमर्त्तासकृतंय॥अग्निंगीर्भिहवामहे॥विप्रंविप्रोसेवसेविदुर्वेदविंदते
वेदितव्यंविमलशरीरेणवायुनविप्रस्तद्वत्पद्मानिलयस्थितमकारसंहितमुका
रंपूरयेन्मकारनिलयंगतंविप्रंप्राणेषुविंदुसिक्तंविकसितंवद्वितेजःप्रभंकनकप
पेधमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचा मृतमुखेववदंति॥अग्निंगीर्भिहवाम
हे॥अग्निंसंबोधयेदग्निःसर्वादेवताइतितस्योत्तराभ्यसेनिर्वचनाय ४५ जात
वेदसेसुनवामुसोममरातीयतोनिदहातिवेदः॥सनःपर्वदतिदुर्गाणिविश्वानावे

मि० नु०
८४

बुसिंधुदुरितात्यग्निः॥ जातवेदस इति जातमिदं सर्वं स च राचरं स्थित्कल्पन्तिः प्रलयन्या
येनाछायसूनुवामसोममिति प्रसवेनाभिषवायसोमं राजानममृतमरातीयतोयज्ञा
र्यमिति स्मोनिश्चयेनिदहातिदहतिभस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः सनः पर्षदतिदुर्गा
णिदुर्गमनानि रुजानानि नावेव सिंधुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनानंदो ज
लदुर्गमहाकूलांतरयतिदुरितात्यग्निरितिदुरितानितारयति तस्यैषा परा भवति
॥४६॥ इदं तेन्याभिरसमानमृद्धिर्थाः काश्च सिंधुं प्रवहंति नद्यः॥ सर्पो जीर्णमिव क्वचं
जहाति पापं स शिरस्को भूषेत्य॥ इदं तेन्याभिरसमानमृद्धिर्थाः काश्च सिंधुं पतिं क्व
नद्यो बहंति सर्पो जीर्णमिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजं त्यापन्नाप्नोते स्ता सामेषा म
वति॥४७॥ अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय

८४

ममृतात॥ अंबको रुद्रस्तं अंबकं यजामहे सुगंधिं सुगंधिं सुगंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टि
कारकमिवोर्वारुकमिव फलं बंधनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुचस्व मां कस्मादि
त्येषामितरेषा परा भवति॥४८॥ शतं जीवशरदो वर्धमानः शतं हेमतां छतमुवसंता
न॥ शतमिडाग्नी सविता ह्यस्यतिः शतायुषा हविषे मं पुनर्दुः॥ शतं जीवशरदो वर्ध
मान इत्यपि निगमो भवति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयंति शतमेतमे
व शतात्मानं भवति शतमनंतं भवति शतं मे श्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः
॥४९॥ मातेश धां सिमा त कृतयो वसोऽस्मान्कदा च नादभन॥ विश्वा च न उपमिमी
हि मानुषवस्त्रनि चर्षणिभ्यः॥ मा च ते धामानि मा च ते कदाचनः सरिषुः सर्वाणि
प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितो यमादित्यो यमात्माथैतदनु प्रवदं त्यथैतं महांतमा

नि० न०
८५

मानमेषगणः प्रवदति वैश्वकर्णे देवानां नुवयं जानानां सदासीन् नो सदासीन् न दानीमि
ति च सेषात्मजिज्ञासा सेषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं स रूपतां स लोकतां गम
यति य एवं वेद नमो ब्रह्मणे महते भूताय नमः पास्केराय नमो यास्काय ब्रह्मशुक्लमसी र
य ब्रह्मशुक्लमसीय ॥ ५० ॥ अथेमा यद्यावो यदुदं चो विहिंसोतोः सृण्येव तस्व चत्वा
रिणां श्वेगा स्वयंतश्चत्वारि वा गृचो अक्षर आदित्य इत्यक्षर नक्षरति हृदा तेषु व्याख्या
तं देवतमग्निरस्मि जन्मना पश्यं गोपामाकाशगुणस्तं परिवर्तमानं स यद्यनुरुध्यते ष्टा
त्तरमथ ये हिंसा माश्रित्याथ ये हिंसा मुत्सृज्य न तं हं सो धर्मः सोमः पवते ब्रह्मा देवानांति
स्त्रोवाच ईरयति सोमं गावो क्रान्महत्तमो मे विधुं दद्राणं साकं जानांस्त्रियः सतीः स
प्तार्धगर्भानविजानान्यपाङ्ग प्राडेति तदिहा संको अघ्युङ्क्ते क ईषते को अग्निमी

द्वैत्वमंगहंसः शुचिर्षदा सपुष्पाया ह्यं इविप्रं विप्रांसो जातवेद स इदं ते न्याभिख्यं बकं श
तं जीवमातेराधांसीति पंचाशत् ॥ इति निरुक्ते च यो दशोऽध्यायः ॥ शके १०३४
अंगिरा नाम संवत्सरे आडपदवधचतुर्दश्यां विवासेरे इदं पुस्तकं समाप्तं ॥ हरडीक
रोपनाम कजनार्दनपाध्ये याची पोथा चिंचक करोपनाम कगंगाधर भट्टेन लिखितं ॥
शुभं भवतु ॥ छः श्रीः छः

नि० उ०
८६

इतिनिरुक्तउत्तरषट्केसमाप्तः

८६